Kutadgubilig

FELSEFE – BİLİM ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF PHILOSOPHY – SCIENCE RESEARCH

24

EKİM 2013

EL-KANUN Fİ'T-TIB'IN YAYIMLANIŞININ
1000. YILI MÜNASEBETİYLE
İBN-İ SÎNÂ'YA
İTHAF OLUNMAKTADIR

ISSN: 1303-3387

BATICILIK DÜŞÜNCESİ ÇERÇEVESİNDE ABDULLAH CEVDET'TE DİN-BİLİM-FELSEFE İLİŞKİSİ

Ahmet Çapku*

THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION, SCIENCE AND PHILOSOPHY IN ABDULLAH CEVDET WITHIN THE FRAMEWORK OF THE THOUGHT OF WESTERNISM

ABSTRACT

The thought of westernism is a movement that has been influential from the late Ottoman era to the present. The ideas of Abdullah Cevdet on this subject, who is one of the leading representatives of the aforementioned movement, carry importance for an understanding of the way, position, and historical depth of contemporary Turkish thought, as well as its connection points. With regard to the idea of westernism, the terms of religion, science, and philosophy hold a central place in the thought of Abdullah Cevdet. In this study, modern western reason and its influence on the thought of, one of the late Ottoman intellectuals, Abdullah Cevdet will be examined.

Key words: Abdullah Cevdet, Westernism, Modern Sciences-Technologies, Religion, Philosophy.

ÖZET

Batıcılık düşüncesi Osmanlı'nın son döneminden günümüze kadar etkisi devam eden bir akımdır. Sözü edilen akımın önde gelen temsilcilerinden Abdullah Cevdet'in konuya dair düşünceleri, günümüz Türk düşüncesinin gidişatını, konumunu, tarihi derinliğini ve irtibat noktalarını anlamak için önem arz eder. Batıcılık konusunda Abdullah Cevdet'in düşünce dünyasında din-bilim-felsefe

* Yard. Doç. Dr. Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

kavramları merkezi bir yer tutar. Bu çalışmada Batılılaşma bağlamında modern Batı aklı ve bu aklın, felsefe anlayışı olarak son dönem Türk düşünürlerinden Abdullah Cevdet'in düşünce dünyasına yansıması ele alınacaktır.
Anahtar kelimeler: Abdullah Cevdet, Batıcılık, Modern Bilimler-Teknikler, Din, Felsefe

...

Giriş

Batıcılık akımına dahil olan Osmanlı aydınları, Batılılaşmak ve böylece çöküşten kurtulmak için Batı düşüncesinin taklit edilmesinden ziyade dünyayı kavrayış biçimini ve sistemli düşünce yapısını anlamanın ve hayata geçirmenin önemini fark etmişlerdir. Ancak bu konuda yapılan çalışmalar verimli olamamıştır. Zamanın zorlamaları, felsefî birikimin eksikliği ve sözü edilen çalışmaların acilen yapılması gereksinimi, kendi içinde tutarlılığı olmayan ve yine kendi düşünce geleneği ile sahih irtibat kuramayan düşüncelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Bu dönemin önde gelen Batıcı şahsiyetlerinden olan Abdullah Cevdet'in düşüncesinde Batılılaşma adına ortaya konulan şey yapıcı, kendi çerçevesinde bir özgünlük ve bütünlük taşıyan düşünce yapısı olmaktan ziyade eklektik bir düşünce yapısı olarak görünmektedir. Bu çalışmada, Batı'daki aydınlanmacı akıl arka planını da göz önünde tutarak, Abdullah Cevdet'tin din, bilim ve felsefe algısını çözümlemeye çalışacağız. Zira söz konusu yapı, Cumhuriyet Türkiyesi'ne yansıyan düşünce yapılarını anlamaya katkı sağlayabilecek niteliktedir.

Aydınlanmacı akıl açısından Descartes (ö. 1650) sonrası Batı'da gelişen ve zamanla felsefede hakim çizgi haline gelen 'akıl' anlayışının kavranması, son dönem Osmanlı düşüncesindeki Batılılaşmacı anlayışların yapısını tahlil etme konusunda önem arz eder. Çünkü Avrupa'da aydınlanma düşüncesi ile birlikte ortaya çıkan akıl anlayışı ve bu akılla kurulan varlık, bilgi, değer algısı zaman içinde bilim ve tekniğin gücüyle birleşince bunun etkisi dünya ölçeğinde kendini hissettirmiştir. Descartes'a kadar geri götürülebilen ve aydınlanmacı modern akıl olarak kabul edilen anlayışa göre daha önceden insan düşüncesi doğrudan varlığı kuşatırken yeni felsefede düşünce yardımıyla varlık, imkân seviyesinde izah edilebilir olmuştur. Descartes'ın ortaya koyduğu yeni yöntemle birlikte yeni felsefenin yönü de belirlenmiş, düşünce ve şuurdan başka hadiseler mekânizm ile izah edilir hale gelmiştir. On yedinci yüzyılda aydınlanma ile birlikte bilim anlayışına yön veren ilke de bu olmuştur.[1]

[1] Bkz. Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev. K. Tahir Sel, İstanbul. 1994, II. bsm., Sosyal Yay., sf. 32-34, 40-44, 51-52; Seyyid Hüseyin Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, çev. Yusuf Yazar, İst. 1999, İz Yay., sf. 62, 64-65, 69; Mehmet Günenç, "Modern Aklın Özerkliği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 23,

Modern düşüncenin temelinde yer alan Descartes'ın *res cogitans*'ı (düşünen ben) her şeyin ölçüsünü düşünen ve tayin eden bendir ve her şey düşünen ben içindir. Böylece kesin bilgi kaynağı olarak temele alınan şey, düşünen öznenin ferdî bilincidir. 'Düşünüyorum öyleyse varım.' ifadesinde kastedilen ben, ilahî değil ferdÖİ bilinçtir ki, aydınlanma felsefesinde, felsefenin teolojiden ayrılmasını beraberinde getiren bu yapı aydınlanmadan bu yana Batı entelektüel tarihinin ana çizgisini oluşturur.[2] Canlıların biraz karmaşık makine olarak yer aldığı bu âlemde[3] madde, mekânik aracılığı (mekânik materyalist görüş) ile anlaşılırken ruh, özgür ve rasyonel bir durum arz eder.[4] Böylece saf akılcılık haline gelen felsefenin temel odağı ontolojiden epistemolojiye kaymış, kişisel benin düşünüşü bütün bilgilerin kaynağı haline gelmiştir.[5]

Kant (ö. 1804) düşüncesinde akıl, varlığa dair bilgiye ulaşmada merkezi bir yerde durur. Daha önce akıl, zaman ve mekâna yerleşmiş nesneleri belirleyip bilen durumunda iken artık zaman ve mekân, akla ait formlara dönüşmüştür.[6] Böylece gerçeklik varlıkta değil insanda var olarak görülmüş ve varlığa dair bu bakış açısı neticesinde oluşan şey, varlığın ne olduğu değil bilginin nasıl ve ne şekilde oluştuğudur. Zaman ve mekânla somutlaşmayan varlıkların, anlama gücü tarafından değerlendirilmesi sınırlanınca tanrı da fenomenal gerçekliğin dışında kalmış ve böylece Tanrı, doğaya ilişkin bilginin ölçütü olmaktan uzaklaşmıştır. Buna göre teorik aklın Tanrı'yı bilmemesi, modern aklın gerçekliği kurmasına imkân sağlamıştır.[7]

Modern Batı düşüncesinde Descartes sonrası felsefe-bilim çizgisi, Auguste Comte'un (ö. 1857) pozitivizmi ve aydınlanmacı akıl çizgisinde kutsallığını yitirmiş bir bilgi anlayışı şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu çizginin neticesinde metafizikten yoksun kalan felsefe, kutsaldan arınmış haldedir.[8] Düzen ve ilerlemeyi (ordre et progrés) düşüncesinde felsefî bir ilke haline getiren Comte'a göre pozitif aşama ile birlikte metafizik döneme dair soyutlamalar sözde şeyler olarak kalmış ve pozitif

sf. 61-62, 65-66, 74; Maddeci ve mekânist bakış açısıyla bilgiyi güç olarak görüp her şeyi mekânik nedenlere irca etmesi itibarıyla maddeci bilimciliğin öncüsü olarak Francis Bacon'a da işaret edilir. Bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İst. 1999, III. bsm, Paradigma Yay, sf. 96; Bacon'un Mekteb-i Tıbbiye'ye etkisi için bkz. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İst. 1981, Üçdal Neşr., sf. 8; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İst. 1998, 9. bsm., Remzi Yay., sf. 228, 239-41.

[2] Günenç, a.g.m., sf. 61-62.

[3] Descartes, *a.g.e.*, sf. 52; Gökberk, *a.g.e.*, sf. 240-41; Ş. Teoman Duralı, *Sorun Çağının Anatomisi*, yay. hzl. M. Sabri Genç, İst., 2009, Şule Yay., sf. 117.

[4] Descartes, *a.g.e.*, sf. 32-33, 55; Gunnar Skirbekk, Nils Gilje, *Antik Yunandan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, çev. Emrah Akbaş, Şule Mutlu, İst., (ts), Üniversite Kitabevi, sf., 252.

[5] Nasr, *a.g.e.*, sf. 65-66; Ş. Teoman Duralı, *Çağdaş Küresel Medeniyet*, İst. 2000, Dergah Yay., sf. 60.

[6] Ş. Teoman Duralı, *Aklın Anatomisi* (Salt Aklın Eleştirisinin Teşrihi), İst. 2010, Dergah Yay., sf. 180-185; Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı, İst. 1993, İdea Yay., sf. 52-58.

[7] Günenç, a.g.m., sf. 63, 65, 70-71, 73-74.

[8] Nasr, *a.g.e.*, sf. 67.

aşamada hadiseler gizli veya ilahî sebeplerle değil ancak deney-gözlem ile açıklanır olmuştur. Comte açısından son çağ, ilim ve sanayî çağı olunca bütün teorik düşünceler pozitif olmak durumundadır. Pozitivizmin ilmihalini yazan Comte, amentüsünü bilimin yazacağını belirttiği pozitivizmi insanlık dini ilan ederek insanlığı, Tanrı'nın yerine koymuştur.[9]

Siyasî gelişmelerle de yakından ilgili olduğu anlaşılan[10] söz konusu düşüncede hâkim çizgiyi belirleyen şeyin aydınlanmacı akıl anlayışının olması Batı düşüncesinde felsefenin gidişatını tayin etmek açısından önemlidir. Mesela Ernest Renan'a göre (ö. 1892) akıl, daha önce sessizce kabul ettiği Tanrı'nın varlığına dair idareyi artık ele almış ve insanlık adına düzen koymuştur. Sözü edilen akla güvenin bir neticesi olarak gün gelecek insanlık inanmayacak fakat bilecektir.[11] Aydınlanma aklına ve bilime duyulan güvenin bir yansıması olarak özellikle 19. yüzyılda Darwin'in doğal ayıklanma temelli biyolojik evrim kuramının bünyesinde barındırdığı 'yaşamak için mücadele', 'en iyinin hayatta kalması' (doğal seleksiyon) düşünceleri biyolojiden topluma, siyasetten düşünce alanına kadar fiilî uygulama alanı bulmuş ve güçlünün ayakta kaldığı bir dünya görüşü sunmuştur. Dahası evrim kuramının bütüncül bir âlem görüşü sunması ile gelenek ve dinin yerini artık bilimsel buluşların evrim çerçevesinde yerini alacağı şeklindeki kanı, felsefe-bilim çevresinde popüler seviyede kabul edilmiş/ele alınmış ve bu durum, çöküşten kurtulmak isteyen başta Osmanlı aydınları olmak üzere kimi toplumların aydınları nezdinde kabul görmüştür.[12]

Felsefe-bilim açısından genel manada seyrini göz önünde tuttuğumuzda yeni akıl ve felsefe algısının, Batı'da gelişen şekliyle bir düşünce ve bilim temeli olmayan Batıcı Osmanlı aydınların ilgisine mazhar olduğu görülür. Batıcı Osmanlı aydınının Batı'da ortaya konulan düşünceleri mutlak doğrular olarak telakki etmesi[13] ile bu durum artık sosyal darwinizm olarak yeni bir din, ahlâk ve âlem görüşü şeklini almıştır. Hayatta kalmak için modernleşmek ve özellikle bilim-teknik açısından kuvvete ulaşmak tek geçer akçe haline gelince Batıcı Osmanlı aydını, hem geçmişi-

[9] Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Kursları*, çev. Erkan Ataçay, İst. 2001, Sosyal Yay., sf. 31-34; a.g.mlf., *Pozitivizm İlmihali*, çev. Peyami Erman, İst. 1986, MEB Yay., (çevirenin önsözü), sf. VII, XVII, XXII; Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, 2002, Hece Yay., sf. 30-31, 37, 83-84, 88; Nasr, *a.g.e.*, sf. 68. Modern Batı düşüncesinde metafiziğin elenip aklın merkeze alınması ile akıl, bilgiden değere hayatın hemen her alanında temel inşa edici unsur olmuştur. bkz. Rahmi Karakuş, *-1908-1933 Türkiye'de Felsefenin Kavranışı ve Bu Kavranışta Dinin Konumu- Felsefe Serüvenimiz*, İst. (ts), Seyran Yay., sf. 90-94; İlim ve sanayî açısından bakıldığında sözü edilen felsefe çizgisinde Galileo-Descartes-Newton sonrası bilim etkinliği iktisadın da etkisiyle girerek fenleşmiş ve zamanla felsefe-bilim, yerini fenne bırakmıştır. Bkz. Duralı, Çağdaş Küresel Medeniyet, sf. 61, 88-89, 156.

[10] Gunnar Skirberk vd., *a.g.e.*, s. 316; Modern akıl ile siyasî yapının irtibatları için bkz. Ömer Çelik, "İslâm ve Modern Aklın Kullanımı", *İslâm ve Modernizm*, İst. 1997, İBB Kültür İşl. Daire Bşk. Yay., sf. 140-144.

[11] Korlaelçi, *a.g.e.*, s. 118.

[12] Yücel Bulut, "Osmanlıdan Cumhuriyete Pozitivizm, Terakki ve Batılılaşma Meselelerine Dair", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi -İlerleme Özel Sayısı-*, sayı 19, 2009/2, sf. 156-157.

[13] Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İst., 2006, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., önsöz, X.

ni reddetmek hem de yeni bir âlem görüşüyle devleti çöküşten kurtarmak için adeta yeni bir can simidine kavuşma imkânına ulaştığını düşünmüştür. Bir tür bilim ve toplum felsefesi, yeni bir siyaset tarzı ve hatta din olarak görülen pozitivizm, neredeyse modernite, ilerleme ve evrim kavramlarıyla birlikte anılır olmuştur.[14]

Aydınlanmacı aklı yegâne hakikat olarak gören sosyal darwinist Ernest Heackel ve Ludving Büchner[15] gibi felsefecilerin Batıcı Osmanlı aydınları üzerinde ciddi etkisi olmuştur. Yaratılışı reddedip darwinist kuramı topluma uyarlanmaya çalışan ve Abdullah Cevdet üzerinde tartışmasız bir etkisi olan Gustave Le Bon'a[16] göre "Güçlü olan haklıdır." ilkesi, doğanın bir kanunudur ve insanlığın ilerlemesini sağlayan bir hususdur.[17] Bu bağlamda aydınlanmacı akıl algısının Abdullah Cevdet'in de içinde yer aldığı Batıcı Osmanlı aydınlar üzerindeki etkisi rahatlıkla görülebilir.[18]

Zamanla Batı'yı tanıyan Osmanlı aydınları Avrupa'nın ilerlemesinin en dikkate

[14] Bulut, a.g.m., s. 156-57.

[15] Türk düşüncesinde Büchner etkisine dair bkz. Can Karaböcek, "Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da 'Felsefenin Sefaleti'", *Kutadgubilig*, sayı 22, sf. 159-172.

[16] Abdullah Cevdet'in Gustave le Bon'a olan yoğun ilgisi *İctihad* dergisinin daha ilk sayılarında başlamış ve derginin son sayılarına kadar devam etmiştir. Dikkat çekici olan husus ise bir Fransız düşünürü olan Le Bon'un fikirlerinin, İslâmî kavramlar çerçevesinde sunulması ve mezkûr düşünürün fikirlerinin *kaybedilmiş bir yitik* olarak sunularak Batılılaşmaya dinî bir kisve giydirilmiş olmasıdır: "*İctihad*'ın makâsıdından biri de garb sanâdî-i fen ve edebini, şarklılara takdim etmektir. Buradaki takdim kelimesi bir kimsenin mahiyet-i ilmiye ve faziletini diğerine arz u tefhim etmek manasındadır. ...Gustave le Bon Fransız etıbba ve hukema-yı benâmındandır. Tababetten ziyade tetkikât-i ictimaiye ve felsefe ile meşguldür... Doktor Le Bon kelimenin en pâk ve bülend manasıyla hür-endîştir... Hulasa-i kelam, Doktor Gustave le Bon'un bila-istisna kâffe-i âsârı lisanımıza tercüme edilmeye, mütalaa olunmaya, tetkik ve mülahaza olunmaya her zaman sezavar kalacaktır. Buna katiyyen eminiz ve böyle büyük ve İslâm'ın muhibbi ve takdirkârı bir hakîm-i azîmi kârîlerimize takdim etmiş olmakla müteselliyiz. Hz. Peygamber (sav) 'el-hikmetü dâlletü'l-mü'mini eynemâ vecedehâ fe't-tehazahâ' [Hikmet müminin yitiğidir, nerede bulursa alır.] buyurmuştur, hakikati salim ve her zaman müfid olmak şanından olan hakikati nerede ve kimde bulursak almak hakkımızdır. Binaenaleyh âlem-i medeniyetin çarsusu ilim ve irfan-ı hakayık-ı cihan-baha ile lebâlebdir. Biz Müslümanlar dâllîn ve mütedâllîn olarak sefil ve sergerdân yaşıyoruz. Günde lâ-ekall beş defada Hazret-i Allah'tan bizi zümre-i dâllînden kılmamasını tazarru ediyoruz. Halbuki dalaletten kurtulmak için biraz gözümüzü açıp gözü açık olanların gösterdiği hakayık-ı ilmiye ve ictimaiyeyi görmek istemiyoruz.", Abdullah Cevdet, "Doktor Gustave le Bon", *İctihad*, sayı 8, Haziran 1905, sf. 118-120 ; yine bkz. "Ameli Ruhiyât", *İctihad*, sayı 272, 1 Mayıs 1929, sf. 5162; a.mlf., "Dr. Gustave le Bon'un Vefatı", *İctihad*, sayı 336, 4 Kanunusani 1932, sf. 5631-32, 5636; Celal Nuri, "Abdullah Cevdet'e Dair", *İctihad*, sayı 358, sf. 5892-93; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İst. 1998, Ülken Yay., sf. 250, 256. Ülken'in, Le Bon'un cemaat ruhuna dair görüşlerini, konuyla ilgili zamanın Almanya'sındaki çalışmalar yanında *vulgarisation* olarak görmesi dikkate değerdir. *a.g.e.*, s. 250.

[17] Abdullah Cevdet, "Fas Hükümet-i İslâmiyesinin İnkırazı", *İctihad*, sayı 5, Nisan 1905, sf. 70-71; Doğan, *a.g.e.*, sf. 133.

[18] 19. Asrın ikinci yarısından itibaren özellikle Mekteb-i Tıbbiye Batı düşüncesindeki felsefî düşüncelerin yoğun şekilde ilgi gördüğü bir konum arz etmiştir. Nitekim modern ilimler önce askerî sonra tıbbî okullarda, mektepleşme ile birlikte eğitim sisteminde önemsenmiştir. Bkz. Kafadar, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, sf. 123-4.

değer etkenleri olarak 'modern bilimler ve teknikler'i (ulûm ve fünûn)[19] görmüş ve onu elde etmek gerektiğine inanmıştır.[20] Buna karşılık Osmanlı toplumunun geleneksel düşünce mirası ile sahip olduğu teolojik yapı gerileme sebebi sayılmış ve yeni bir değerler sistemi inşa edilmek istenmiştir.[21] Bu açıdan Batı tipi yeni insan yapısının inşası Batıcı birçok aydının özel önem atfettiği konuların başında gelmiştir.[22]

Belli bir geleneğe ve yönteme sahip olmadan zamanın zorlamalarının etkisiyle Batı'dan alınmaya çalışılan modern bilim ve felsefe anlayışı zamanla Batıcı Osmanlı aydını nezdinde adeta bilim dini haline dönüştürülecek ve söz konusu algı, Batı'da belli bir tarihsel çizgide gelişen aydınlanmacı akıl ve âlem tasavvurunun Doğu'ya/Osmanlı'ya aktarımıyla birlikte çatışmaları, zıtlıkları ve zihin parçalanmasını beraberinde getirecektir. Geri kalmışlığa çözüm için sunulan 'terakkî' düşüncesi ve bu düşünce etrafındaki tartışmalar biraz da sözü edilen yapı ile ilgilidir. Burada mühim olan husus, günün ihtiyaçlarına acil reçete sunma derdinde olan akımların pratik endişeler taşıması yani *amelî* olmasıdır.[23] Nitekim Batılılaşma bağlamındaki tartışmaların yoğunlaştığı nokta, Batılılaşmanın gerekli olup olmamasından ziyade onun ne şekilde olması gerektiği hususudur.[24] Şu halde kurtuluş Batılı manada modern bilimlere sahip olmakla mümkün olacaktır.[25] Bu açıdan Batıcılık düşüncesinde

[19] Osmanlının son döneminde sıkça kullanılan 'ulûm ve fünûn' terkibi daha ziyade science karşılığında modern bilimleri, ağırlıklı olarak da fen ilimleri veya müsbet ilimler denilen matematik, geometri, fizik, kimya, astronomi... gibi bilimleri ifade eder. Mezkûr kelimelerinin geniş bir tahlili ve Osmanlının son döneminde kazandığı anlamlar için bkz. İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, İst. 2003, Dergah Yay., sf. 126-150; Bundan sonra 'modern bilimler ve teknikler' kelimelerini, 'modern bilim ve teknik' olarak kullanacağız.

[20] Cevdet bu konuda bir ölçüde taklitçi olmayı ön plana çıkarır: "Avrupa'nın çalışkan ve şükür-güzâr bir şakirdi olmak. İşte bizim rolümüz. Biz onlara ihtiyarımızla dost olmazsak onlar bizi kendilerine zorla dost veyahut zir-ders edeceklerdir. Tabiat boşluğu sevmez kanununu unutmayalım. (...) Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet Avrupa medeniyetidir." Abdullah Cevdet, "Şîme-i Muhabbet", *İctihad*, no 89, sf. 1979-84.

[21] Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma" mad. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* [DİA], cilt. 5, sf. 150.

[22] Batı'yı ilk önce tanıyan kişilerden olan İbrahim Şinasi'ye göre Avrupa medeniyetinin esası, akıl ve kanundur. Bu iki temel unsur rasyonel insanın inşasında temeldir. Bkz. Kafadar, *a.g.e*, sf. 146-147; Rahmi Karakuş, *Felsefe Serüvenimiz*, sf. 41-45; "Modernleşme sürecinin, gerek Avrupa'da gerekse İslâm dünyasında felsefî sorular etrafında bir muhteva ve istikamet kaymasına, farklılaşmasına hatta zıtlaşmasına yol açtığı açıktır. Bu kayma ve farklılaşmanın en geniş manasıyla dinin tarif ve tayin ettiği çizgi ile insan merkezli akıl çizgisi üzerinde gerçekleştiği söylenebilir." Bkz. İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, İst. 2003, Dergah Yay., sf. 220.

[23] Kafadar, *a.g.e*, 167; Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*'nde modern Batı düşüncesinin saf 'muâkale' sanatı veya ümmet devrinin göstergesi olan 'mystique'inden uzaklaşmış, artık kendi usûlünü koyan ve cemiyet için *action*u ifade eden bir yapıya büründüğünü başka bir ifadeyle modern felsefenin *amelî* karakter taşıdığını söyler. Çağdaş Türk düşüncesi de dinî tefekkürle mücadelesini yapmış ve artık modern Batı düşüncesi seviyesine çıkabilmek için çıraklık aşamasında olan amelî bir felsefe konumundadır. bkz. Ülken, *a.g.e.*, İst., 2004, YKY., sf. 17-18; Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, sf. 54, 199; Acil olan ihtiyaçların kendini dayatması konusunda Mehmet Âkif'in düşüncesine dair bkz., *Safahât*, hzl. M. Ertuğrul Düzdağ, İst. 1991, İz Yay., sf. 172, 429.

[24] Kafadar, *a.g.e.*, sf. 148; bkz. Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma" mad. *DİA*, cilt 5, sf. 149-150.

[25] İlmin bir medeniyet göstergesi ve kuvvet/güç olarak telakkisi Cevdet'in birçok yazısında kendini

merkeze alınan kavramlardan birinin 'kuvvet/güç' olması tesadüfî değildir. Kuvveti sağlayan şey ise şüphesiz ki aydınlanma aklının ürünü ve tecrübeye dayalı olan bilim ve tekniktir.[26] Bunun için dönemin pek çok düşünce eserlerinde kuvveti elde edip çöküşten kurtulmak için gerilemenin sebepleri tespit etmek, bilim ve tekniğin elde edilmesini sağlamak için yapılan vurgular hayli fazladır. Avrupa'nın ilerlemesinin modern bilim ve teknik (ulûm ve fünûn) ile ilgili olduğu kanaati iyice pekişince 'terakkiyât-ı cedide' söylemi zamanın sihirli bir kelimesi haline gelmiştir.[27]

Geri kalmışlık bahsinde Avrupa karşısındaki yenilgi, kaçınılmaz olarak yenilginin sebeplerini araştırmaya sevketmiştir. Geri kalmış olmanın kabulü noktasında pek fazla tartışma yokken bunun sebeplerine verilen cevaplarda İslâmcılık, Türkçülük, Batıcılık akımları arasında farklılaşma söz konusudur.[28] Abdullah Cevdet'in düşünce dünyasında geri kalma sebebi olarak artık yegâne medeniyet olan Batı'yı

özellikle hissettirir. bkz. Abdullah Cevdet, "Rusya Müslümanları", *İctihad*, sayı 4, Mart 1905, sf. 9-11; a.mlf., "Rahip Jean Melye", *İctihad*, sayı 127, 30 Kanunusani 1330, sf. 471; a.mlf., "Şahzade Şeyhürreis Efendiyle Mülakat", *İctihad*, sayı 126, 15 Kanunusani 1330, sf. 450; a.mlf., "Kapış Politikası", *İctihad*, sayı 32, 1 Teşrinievvel 1327, sf. 857; a.mlf., "Softalığa Dair", *İctihad*, sayı 60, 4 Nisan 1329, sf. 1304; Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, sf. 128, 202.

[26] "Bu asırda ve her asırda selâmetin şartı daima üçtür ve daima üç olacaktır. Birinci şart; kuvvetli olmak. İkinci şart; âlim ve fazıl olmak. Üçüncü şart; zengin olmak. Bu üç şartı hayatında cem etmeyen fertlerin de milletlerin de bekâ ve selâmetten ümitleri munkatı olmalıdır." bkz. Cevdet, "Softalığa Dair", *İctihad*, sayı 60, 4 Nisan 1329, sf. 1304; a.mlf., "Kapış Politikası", *İctihad*, sayı 32, 1 Teşrinievvel 1327, sf. 857; Namık Kemal, "Terakki" isimli yazısında Londra'yı adeta mamur bir hayal ülkesi olarak tasvir edip "Keramet-i marifet oralarda demiri altın, kömürü gümüşe tahvil eylemiş." dedikten sonra "İdrakten mi kaldık? Biz de bir fen öğrenmeye çalışalım." temennisiyle yazısını bitirir. Benzer bakış açısı denilebilir ki hemen birçok aydının katıldığı görüştür. Bkz. Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri-1*, hzl. İsmail Kara, Nergis Yılmaz Aydoğdu- İst., 2005, Dergah Yay., 217-220; Batı'ya gitip fen ilimlerini tahsil etmek ve bununla Doğu'yu/İslâm âlemini kalkındırmak ve hatta ona hayat hakkı vermek şeklindeki algı Mehmet Âkif'te de oldukça bariz şekildedir. Ancak Mehmet Âkif, Abdullah Cevdet'in anladığı manada Batı'yı bir bütün olarak almayı her açıdan tehlikeli bulur. Aksine onun önerdiği modernleşme kuramı, asıllara bağla kalarak sadece teknik bilimin alınması, buna mukabil bize özgü duygu, tarih bilinci ve mukaddesâtın korunması üzerinedir. Bir tür *kök aşısı* diyebileceğimiz bakışla İslâm âleminin bekâsını sağlayabilecek asılların millette bulunduğunu ve fakat teknik bilimin de artık vazgeçilmez olduğunu ısrarla dile getirir. bkz. Mehmet Âkif Ersoy, *Safahât*, hzl. M. Ertuğrul Düzdağ, İst. 1991, İz Yay., sf. 152, 153, 157, 158, 165, 170-171, 174-176, 197-198, 253, 255-257, 432-433; Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, sf. 128, 133-134.

[27] Bulut, a.g.m., sf. 158-59; Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma" mad., *DİA*, cilt. 5, sf. 149; Sadullah Paşa'nın 19. yy. şiirinde; "Zaman zaman-ı terakki, cihân cihân-ı ulûm / Olur mu cehil ile kâbil-i bekâ-yı cem'iyyât" mısralarındaki düşüncesi (bkz. Sadullah Paşa: "On Dokuzuncu Asır", hzl. Mehmet Çetin, *Tanzimattan Bugüne Türk Şiiri Antolojisi 1* içinde, İstanbul 1994, II. bsm, Kitabevi Yay. sf. 32-33) Abdullah Cevdet'in de katıldığı bir düşüncedir. Ancak burada 'ulûm'dan kasıt Batılı manada müspet ilimler iken 'cehil'den kasıt ise tevarüs edilen ve bizi geri bıraktığına inanılan ilim mirasıdır. bkz. Abdullah Cevdet, "Fas Hükümet-i İslâmiyesinin İnkırazı", *İctihad*, sayı 5, Nisan 1905, sf. 72.

[28] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. hzl., Ahmet Kuyaş, İst. 2002, II. bsm., YKY., sf. 412-15; Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye*, İst., 1330, Kütüphane-i İctihad, sf. 10-16; Mehmet Âkif, *Safahât*, sf. 170-172, 174-175, 198.

anlamamak,[29] yönetim bozukluğu,[30] yazı dilinin Arapça olması,[31] kadınların cemiyet hayatında yer almaması,[32] medenî kanunların olmaması,[33] hurafelere bürünmüş din,[34] modern bilim ve teknik (ulûm ve fünûn) bağlamında cehalet ve çürümeye yüz tutmuş medrese sistemi[35] bunların başında gelir. Bütün bunların tashih ve tasfiyesinde belirleyici unsur ise aydınlanmış akıl olmalıdır.[36] Buna göre Abdullah Cevdet'in

[29] Abdullah Cevdet, "Tesettür Meselesi", *İctihad*, sayı 29, 15 Ağustos 1327, sf. 810-11; Cevdet bu yazısında Türkiye'nin bekâsı ve İslâm'ın haysiyetini muhafaza açısından Avrupa'yı anlamamayı büyük bir musibet olarak niteler ve bu medeniyet ile mütemeddin olmayanların çıldıracakları kehanetinde bulunur. (sf. 811).

[30] Cevdet bu açıdan şehzadelerin yetişme tarzından istibdat yönetimine kadar pek çok hususa işaret eder. Bkz. Abdullah Cevdet, "Veraset-i Saltanat", *İctihad*, sayı 6, Mayıs 1905, sf. 87-89; Gerileme sebepleri olarak; istibdad, gaflet ve mumaşât-ı ulemâ-yı din, mestûriyet-i nisvanın aldığı sûret-i garîbe-i gayr-ı meşrûa, akîde-i kaderin fehm-i galatı, teşekkül-i ictimaî için bkz. Cevdet, "Cihan-ı İslâma Dair", *İctihad*, sayı 6, 1 Temmuz 1327, sf. 763; Kara, *a.g.e.*, sf. 58-59.

[31] Cevdet'in *İctihad* dergisinin hemen bütün sayılarında ısrarla dile getirdiği gerileme hususlarından biri Arapça harfler olmuştur. Nitekim Latin harflerinin kabulünü 'feth-i mübîn' başlığı ile karşılamış, fikrî ve medenî ekânîm-i selâseden birinin Latin harflerinin kabulü olduğunu ifade etmiş ve yüzyıllardır ilim dili olan Arapça'nın ölü bir dil olduğundan bahisle milletin kafasının samanla doldurulduğunu düşünmüştür. Bkz. *İctihad*, sayı 252, 15 Mayıs 1928, sf. 4787; *İctihad*, sayı 268, 1 Mart 1929, sf. 5129; *İctihad*, sayı 170, 1 Teşrinievvel 1924, sf. 3718.

[32] "Şark ile garb arasındaki fark, birinin kadınsız diğerinin kadınlı cemiyet olmasıdır demek feci bir doğrulukla doğrudur." Cevdet, "Türk Kadınları Biçki Yurdu", *İctihad*, sayı 159, 1 Teşrinisani 1923, sf. 3267; a.mlf., "Şahzade Şeyhürreisle Mülakat", *İctihad*, sayı 126, 15 Kanunusani 1330, sf. 450.

[33] Abdullah Cevdet, "Kanun-ı Medeni ve Adliye Vekilimiz", *İctihad*, sayı 204, 1 Haziran 1925, sf. 3990-91. "Kanun-ı medenîyi aynen kabul etmemiz bizi Avrupa ve milel-i mütemeddinesinin teşkil ettikleri aile arasına girmemize mani olan şeyleri kaldırmıştır."

[34] Cevdet'in İslâm algısında denilebilir ki, geriye sahih din yerine israîliyâta, hurafelere bürünmüş bir din kalmıştır. Bu din ise Müslüman Şark'ın sükutuna sebep olmuştur. "Müslüman Şark'ın sukut ve hüsranında diğer âmillerin de bulunduğunu bilmez değiliz. Fakat bu âmillerden hiç biri telak-i meş'umuyla dini amiller kadar kudreti tenzil ve tahribe mâlik değildir. (...) Binaenaleyh Türk menâbi-i nuru Türk'e hurafeden münezzeh yeni bir hakime-i vicdan yaratmaya davetlidir." Abdullah Cevdet, "Din ve Terbiye-i Vicdaniye", *İctihad*, sayı 197, 1 Şubat 1926, sf. 3862-63.

[35] Cevdet 'Kurûn-ı Vüstâ' isimli yazısında Darwin'in tekamül nazariyesine karşı çıkan medrese zihniyetini 'kara kuvvet', 'hakikat düşmanı', 'kara cehalet' olarak niteledikten sonra mezkûr nazariyeyi 'hakikat' olarak görür ve bu mücadeleyi 'hakikat ve cehil kavgası' şeklinde betimler. "Tekamül kanunlarından bahsetmek, Darwin nazariyatını anlatmak bir yerde ki fezahat-i lisaniye addolunur, orası kurûn-ı vüstadan henüz çıkmamıştır. Kurûn-ı vüstanın ise yirminci asırda mevcudiyeti yoktur. Bunu sarıklı sarıksız her nevi kafalarımız, ezilmek istemeyen her kafa anlamak lazımdır!" dedikten sonra söz konusu nazariyenin gerçekte Kur'an'da da var olduğunu ifade ile medreselerin bizi geri bırakan unsurlar olduğuna değinir. Bkz. *İctihad*, sayı 58, 14 Mart 1329, sf. 1271-74; Kılıçzade Hakkı ise "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlanı Harp" açtığı bir yazısında bugünkü Batı düşüncesinde var olan modern ve teknik bilimlerin (ulûm ve fen) Kur'an'ın açık hakikatlerinin bizatihi kendisi olduğunu (bkz. *İctihad*, sayı 58, 14 Mart 1329, sf. 1281), Batılılaşmanın bir tür programı sayılan "Pek Uyanık Bir Uyku" isimli yazısında ise medreselerin ilga edilip onların yerine ekol politeknik gibi okulların açılmasını önerir. Bkz. *İctihad*, sayı 57, 7 Mart 1329, sf. 1261-64.

[36] Aklın her hükmü, hükm-i şer'îdir. (bkz. *İctihad*, sayı 126, 15 Kananusani 1330, sf. 450). İnsanlığa sulh ve saadet verecek olan yegâne şey, akıl, ilim ve hürriyettir. (bkz. *İctihad*, sayı 127, 30 Kanunusani 1330, sf. 471); Berkes, *a.g.e.*, sf. 415.

Doğu ve Batı'ya dair bakışını resmetmek Batılılaşma açısından onun düşünce dünyasını anlamamıza imkân sağlayacaktır.

Abdullah Cevdet'te Batı Düşüncesi

1. Doğu-Batı Mukayesesi

Batı karşısında kendini konumlandıran Osmanlı aydını, öncelikle kendini/kendi geçmişini sorgulama ihtiyacı duymuş, geri kalmışlığı bir vakıâ olarak kabul ettikten sonra da bunun gerekçelerini araştırmaya koyulmuştur. Sözü edilen geriletici unsurlar içinde dinî ilimlerin ön plana alınmasından Gazzâlî/Eş'arî düşüncesi eleştirilerine, medreselerin zamanla çökmesi söyleminden giyim kuşamdaki yapıya kadar uzanan yelpazede pek çok hususun listeye alındığı görülür.[37] Ancak mühim olan husus tahlil edici düşünce yapısı eksikliği ve bunun neticesi olarak görülen geri kalmışlık algısına yapılan vurgudur. Bu bağlamda Abdullah Cevdet'in Celal Nuri'ye cevaben yazdığı "Şîme-i Muhabbet" isimli yazısındaki şu sözleri dikkat çekicidir:

> "Biz Avrupa'dan ziyade kendi kendimizi suçlamalıyız. Avrupa demek üstünlük demektir. Avrupa ile bizim aramızdaki münasebet, kuvvet ile zayıf ve âlim ile cahil aralarındaki münasebet demektir. İşkodra'yı, Manastır'ı, Selanik'i, Trablusgarb'ı kuvvet aldı zayıf verdi. Âlim aldı cahil verdi. Zenginlik aldı züğürtlük verdi... Evet Avrupa bir tefevvuktur, bir üstünlüktür. Ona husumet beslemek benden uzak olsun. Avrupa bizim hocamızdır. Avrupa'ya muhabbet etmek ilim ve terakkîye, maddî ve manevî kuvvetlere muhabbet etmektir... Avrupa'nın çalışkan ve şükreden bir takipçi talebesi olmak, işte

[37] bkz. Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, 1999, sf. 23-39; Fazlurrahman'a göre İslâm düşüncesinde Gazzâlî'nin yaptığı dinî ve aklî ilimler taksimi, İslâm'da ilim ve felsefenin çöküşünü hazırlayan en vahim hatadır. bkz. Osman Bakar, *Classification of Knowledge in Islam*, United Kingdom, 1998, sf. 219; İslâm Dünyasının İnhitatı Sebebi Selçuk İstilası mıdır? (İstanbul, 1937, Devlet Basımevi) İsimli eserin müellifi Şemseddin Günaltay, İslâm dünyasında ilimlerin gerileme sebebi olarak Türklerin/Selçukluların ön Asya'yı fethetmeleridir şeklindeki bir düşünceye karşı çıkar ve faturayı Gazzâlî şahsında Eş'arî düşünceye keser: "Gazzâli, eserinde yalnız felsefeyi men etmekle kalmıyor insanları müsbet düşünmeye alıştıran riyaziyâtı da din hesabına bir afet sayıyor ve gitgide bilhassa Şam'da geçirdiği on senelik çilekeşlik devresinden sonra adeta bir engizisyon reisi kesiliyor. Felsefe ve laik ilimlerle uğraşanları ezmek, boğmak istiyor. (...) Onun, filozofları, laik ilim taraftarlarını tekfir etmesi, ilim denilen şeyi Eş'arî sisteminden ibaret göstermesi münevver zümre arasında rasyonalizme olan temayülü kurutmuş, meydanı her şeyi Eş'arî sistemi çerçevesi dahilinde görenlere bırakmıştır." Zamanla Osmanlı eğitim sisteminin Eş'arî düşünceyle şekillendiği ve hatta Ebu Hanife'nin açtığı yoldan da sapıldığını ve zamanla fikir hamlelerinin dumura uğradığını ifade ile Günaltay, "Fikri kurutan, zekayı söndüren, hayatı çürüten bu hal pek tabiî olarak İslâm âleminin umûmî inhitatını hazırlamış oldu." (sf. 10-12) der ki, onun bu düşüncesi gerçekte tartışmaya açık bir hususdur. Aynı faturanın tasavvufa kesilmesi düşüncesinin bir değerlendirmesi için bkz. İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, sf. 358-384.

bizim rolümüz. Biz onlara kendi isteğimizle dost olmazsak onlar bizi kendilerine zorla dost edecekler yahut elleri altına alacaklardır. Tabiat boşluğu sevmez kanununu unutmamalıdır."

Abdullah Cevdet daha sonra Gustave Le Bon'dan alıntıladığı bir cümleyle; "Devam eden kuvvettir." der ve ilave eder:

"Güçlü ve kuvvetli olanın haklı olmaya ihtiyacı yoktur. Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet, Avrupa medeniyetidir. Bunu gülüyle dikeniyle isticlâs etmeye mecburuz."[38]

Batı'nın ezici üstünlüğü karşısında çöküş ve hatta yok olma endişesi, dönemin aydınlarında derin bir psikolojik tesir ve kırılma meydana getirmiştir. Söz konusu psikolojik tesir noktasında 'seyl-i hurûşân' tabiri, karşı konulamaz bir sel olarak nitelenen Batı zihniyetinin ve onun yansıması olan bilim ve teknik gücün Osmanlı aydını üzerindeki baskısını ifade eder.[39] Nitekim böylesi bir etkiyledir ki Abdullah Cevdet, Batı'nın her şeyiyle alınmaması durumunda felaketin bizden eksik olmayacağı zehâbına kapılmıştır:

"Medeniyet-i hâzıra bir seyl-i hurûşandır[40] ki, mecrasını Avrupa kıtasında açmıştır. Önüne gelen her engeli yıkar. Müslümanlar millî hayatlarını bu cereyana uymak ve tâbi olmakla koruyabilirler."[41] "Medeniyet-i hâzıranın medenî olmayanlara merhameti yoktur. Kanun-ı tekamül bir kanun-ı bî-rahim ve insaftır. Zayıfları, cahilleri, ehliyetsizleri helake mahkum eder."[42] "Varılması lazım olan gaye, kuvvetli olmaktır, ideal sahibi olmaktır, zengin olmaktır, kesîru'n-nüfus olmaktır. Umrana, afiyete, irfana, vicdana, istiklâle mâlik olmaktır. İdealin ne demek olduğunu bilmeyenler Avrupa'nın mihanikiyet-i umrân ve medeniyetini yakından ve senelerce mutalaa ve tetkik etmemiş ve o cidâl ve tesâbuk muhiti içinde açık gözle, açık yürekle yaşamamış olanlar bu selin ve bu sillenin kuvvet ve şiddetini takdir edememekte pek mazurdurlar."[43]

[38] Abdullah Cevdet, "Şîme-i Muhabbet", *İctihad*, sayı 89, 16 Kanunusani 1329, sf. 1979-84.

[39] Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, sf. 202.

[40] Mehmet Âkif'in şu şiiri ile Abdullah Cevdet'in 'seyl-i hurûşân' ifadesi hemen aynı hissiyâtı dile getirir: "Coşkun koca bir sel gibi dâim beşeriyet / Müstakbele koşmakta verip seyrine şiddet / Dağlar, uçurumlar ona yol vermemek ister / Lakin o ne yüksek ne de alçak demez örter/ (...) /Ey katre-i âvare bu cûşun bu hurûşun / Ahengine uymazsan emin ol boğulursun." Mehmet Âkif, *Safahât*, sf. 196-197; Şiirin değerlendirilmesi için bkz. Kara, *a.g.e.*, sf. 198-202; "Memleket behemahal asrî medenî ve müteceddid olacaktır. Bizim için bu hayat davasıdır. (..) Dünya müthiş bir cereyanla ilerliyor. Biz bu ahenk haricinde kalabilir miyiz?" bkz. Abdullah Cevdet, "Gazi Paşa Hazretlerinin Beyanatı", *İctihad*, sayı 161, 1 Kanunusani 1924, sf. 3286; "Medeniyet yolunda yürümek ve muvaffak olmak hayatın şartıdır. Bu yol üzerinde tevakkuf edenler yahut ileriye değil geriye bakmak cehil ve gafletinde bulunanlar medeniyet-i umumîyenin huruşân-ı seyli altında boğulmaya mahkumdurlar." bkz. Abdullah Cevdet, "Dumlupınar- Gazi Mustafa Kemal Paşa", *İctihad*, sayı 170, 1 Teşrinievvel 1924, sf. 3430.

[41] Abdullah Cevdet, "Rusya'da Müslümanlar", *İctihad*, sayı 4, Mart 1905, sf. 6-11; a.mlf., "Fas Hükümet-i İslâmiyesinin İnkırazı", *İctihad*, sayı 5, Nisan 1905, sf. 70.

[42] Abdullah Cevdet,"Fas Hükümet-i İslâmiyesinin İnkırazı", *İctihad*, sayı 5, Nisan 1905, sf. 71-72.

[43] Abdullah Cevdet, "Mutmain Değilim", *İctihad*, sayı 52, 31 Kanunusani 1328, sf. 1175-77.

Dikkat edilirse burada iki farklı dünyanın karşı karşıya konumlandırılması söz konusudur: Batı ile Doğu (İslâm dünyası). Buna göre Batı, aydınlanma aklı sayesinde artık tek medeniyet olup numûne alınması gereken bir konum arz ederken Doğu geri kalmışlığı, çaresizliği ve tükenmişliği sembolize eder. Nitekim Abdullah Cevdet'in Anadolu'yu resmeden yazılarında bu bitmişlik ve çaresizliği görmek mümkündür.[44] Batı'yı üstün kılan unsurların başında ise modern bilim ve teknik (ulûm ve fünûn) gelir.[45] *Müslümanlar Uyanın* isimli Abdullah Cevdet'in tercüme ettiği bir eserde özellikle askerî teknoloji alanında dinin bir şey söylemeyip bu alanın fen ilimlerine bırakıldığı ve onun da sürekli terakkî ettiğinden bahisle; "Şimdiki fünûn ve sınaât cihanın hakim ve müdiridir. Muzafferiyet ne iman ve takva ile ve hatta ne de tasmim ve cesaret ile kazanılmaz. Esbâb-ı muzafferiyet fünûn ve sınaâtta aranmalıdır" denildikten sonra Allah'ın sıfatlarının bile Müslümanlarca yanlış anlaşıldığı, bunu Avrupalıların daha iyi okuduğu belirtilir. Bu bağlamda Abdullah Cevdet, Allah'ın sırlarının mütalaâsını *fen* ve bu fennin uygulanmasını 'sınaat' olarak değerlendirir.[46]

Bu açıdan batma/yok olma sendromundan kurtulmak için ortaya konulan çözümlere bakıldığında özellikle Batı aydınlanma düşüncesinin ürünü olan modern bilim ve tekniğin elde edilmesine büyük bir özlem duyulduğu ve bunun behemahal elde edilmesi gerektiğine dair görüşler çok bariz şekilde görülmektedir. Batıcı olmayan veya Batı'ya mesafeli bakan düşünürler açısından burada hâlâ sorulması/sorgulanması gereken konulardan biri, sözü edilen bilim-teknik alındığında acaba onun altyapısını teşkil eden zihniyetten ne ölçüde müstağni kalınabileceği hususudur? Başka bir ifadeyle bir tür tezahür olan teknik ile birlikte acaba onun zihniyeti de alınmış olmaz mı? Ancak zamanın zorlamalarının ya da ölüm kalım savaşının, söz konusu zihniyet analizine ayırabilecek uzun zaman ve hatta imkânı hesaba katmayı zorlaştırdığını söyleyebiliriz.[47]

[44] Bkz. "İslâm mahallelerinde meskenet, adem-i nezafet, evlerinde harabiyet, semtlerinde menabi-i irfan ve tedristen mahrumiyet göze çarpar." Cevdet, "Cihan-ı İslâma Dair", *İctihad*, sayı 6, 1 Temmuz 1327, sf. 761-62; Bitmişlik, çaresizlik ve meskenet şeklindeki İslâm diyarının hâl-i pür melâlini Mehmet Âkif'in düşünce dünyasında da görmek mümkündür. Ancak Mehmet Âkif herhalükarda ümitsizliğe ve bütünüyle Batı'nın takipçisi olmaya karşıdır. bkz. *Safahât*, sf. 173, 184-191, 317-320, 355-357, 362, 377-378, 438-441.

[45] Osmanlı devlet erkânının askerî mağlubiyeti teknik-teknolojik bir zaafa bağlamasına dair bkz. Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, sf. 128.

[46] bkz. *Müslümanlar Uyanın: İkâz-ı Müslim -Fuzalây-ı İslâmdan Bir Zâtın* [Muhammed Ghuri] *1903 Tarihinde Kaleme Aldığı Eserden Mütercemdir-*, çev. Abdullah Cevdet, Matbaa-i *İctihad*, Mısır, sf. 9-12. Ayrıca bkz. İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, sf. 144.

[47] Tarihin akışındaki bilinç değişimi de bununla ilgilidir. Daha önce mazi iyi, kendisinden kuvvet devşirilen, kendisine dayanılan bir güç iken artık tehlikeli, karanlık olarak görülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla tarihteki veriler de bu meyanda değerlendirilmiştir. Bkz. Kara, *a.g.e.*, sf. 200-201; Faruk Deniz, "Osmanlı-Türkiye Batılılaşmasının Kararsızlığı: Köhne Geçmiş Şanlı Gelecek", *Dîvân*, 2005/2, sayı 19, sf. 76-81; Fatma Karabıyık Barbarosoğlu, *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet*, İst. 1995, İz Yay., sf. 111, 115; Müsbet ilimlerin bir an evvel temini hususundaki acil ihtiyacın kendini hissettirme-

Batı'dan gelen felsefî bilgiyi anlama ve hazmetme konusunda hazırlıksız bulunan Osmanlı aydınlarından bir kısmının içine düştüğü fikrî kriz bu açıdan üzerinde ayrıca durulması gereken bir husustur. Fakat Şinâsî'den Ahmed Midhat Efendi'ye kadar Batı'yı anlamaya çalışan dönemin önde gelen düşünürlerinde felsefeye biçilen rol, daha çok yeni gidişatı anlamaya dönüktür. Yoksa felsefî bir analizden, kavramsal çözümlemelerden ve sistemli bir düşünce mimarisi inşa etmekten uzak görünmektedir. Bunun yanında Batı'nın tartışılmaz teknik üstünlüğü, düşüncede de üstün oldukları kabulünü beraberinde getirmiş ve hakikatin temsilcisi olarak kendilerini gören bir kısım Osmanlı aydını bu sefer geçmişini tenkide, yer yer redde, ve hatta kimileri inkara yönelmiştir.[48] Nitekim gülüyle dikeniyle Batılılaşmayı esas alan Abdullah Cevdet bizi geri bırakan unsur olarak telakki edilen din yerine ilerlemeyi temsil eden felsefeyi koymayı deneyecek ve "Din avâmın felsefesi, felsefe ise havâssın dinidir." şeklinde bir formül icat edecektir.[49] Burada dinin tamamen ortadan kaldırılması tavrı yerine onun aydınlanma aklı yoluyla tam bir felsefî din haline getirme şeklinde modernize edilmesinden söz edilebilir. Nitekim Abdullah Cevdet, dinin tamamen karşısında olduğunu dile getirmek yerine onun materyalist-pozitivist bir bakışla dönüştürülmesini esas almıştır.

Batı medeniyeti Abdullah Cevdet'in gözünde, hakkın yerine geçen ve kuvveti temsil eden bir medeniyettir. Bu yırtıcı, kahredici kuvvet karşısında Doğu/İslâm âlemi ise korkak geyik yavrusu gibi sürekli Batı'nın pençesini güçlendiren bir konumdadır. Onun için Abdullah Cevdet, mazlum olmayı zalim olmak olarak görür ve "Bence en büyük zalim, en büyük hıyanet, en büyük günah zayıf olmaktır." diye düşünür. Bu açıdan servet ve kuvvet sahibi olmayı hararetle tavsiye eder.[50] "Yaşamak Korkusu" isimli bir yazısında Abdullah Cevdet; "Biz şimdi ya ilerlemek yahut mahvolmak şıklarından birini tercih etmeye mahkumuz." dedikten sonra ilgili yazısının sonundaki şiirini; "Varlık mübareze, yaşamak galib olmaktır." mısrası ile bitirir.[51] Bu açıdan kuvvete götüren her yolun mubah addedilmesi de sosyal darwinist anlayışa

si hususunda şu mısralar Mehmet Âkif'e aittir: "İbret al kendi sözünden, aman oğlum, gayret! / Bir yılın var daha zannımca? - Evet. - Bak ne kolay! / Lakin ihvan-ı kiramın? - Çoğunun altışar ay. / Hep giderler ya, beraberce? - Giderler malûm/ Hepsinin mesleği sağlam mı? -Evet, müsbet ulûm./ İnkilabın yolu madem ki bu yoldur yalınız / 'Nerdesin hey gidi Berlin?' diyerek yollanınız./ Altı ay, bir sene gayret size eğlence demek... / Siz ki yıllarca neler çekmediniz, hem gülerek! / Hani bir ömre bedeldir şu geçen her gününüz; / Bir gün evvel gidiniz, bir saat evvel dönünüz/. bkz. *Safahât*, sf. 433.

[48] bkz. Sadullah Paşa: "On Dokuzuncu Asır", hzl. Mehmet Çetin, *Tanzimattan Bugüne Türk Şiiri Antolojisi 1* içinde, sf. 32-33; Ab. Dj. [Abdullah Cevdet], 'Felsefî Sütun', *İctihad*, sayı 342, 1 Nisan 1932, sf. 5690-91.

[49] Abdullah Cevdet, "Şehzade Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakât", *İctihad*, sayı 57, 7 Mart 1329, sf. 1257; a.mlf., "Şahzade Şeyhürreis Hazretleriyle Mülakât", *İctihad*, sayı 126, 15 Kanunusani 1330, sf. 450.

[50] Abdullah Cevdet, "Mazlum Olmak Zalim Olmak Demektir", *İctihad*, sayı 27, 15 Temmuz 1327, sf. 786-88; "Zebûn-küş Avrupa bir hak tanır ki: Kuvvettir", bkz. Mehmet Âkif, *Safahât*, sf. 239.

[51] Abdullah Cevdet, "Yaşamak Korkusu", *İctihad*, sayı 35, 15 Teşrinisani 1327, sf. 911-15.

göre yerinde bir tutum olarak görülecektir.[52] Çünkü hayat kavgasında galip gelebilmek için Batı'nın silahıyla silahlanmak artık bir mecburiyettir.

Batı toplumu aydınlanma aklı ile modern bilim ve teknik (ulûm ve fünûn) vasıtasıyla yegâne medeniyet haline gelen bir durum arzederken Doğu ise Abdullah Cevdet'in tasvirlerinde şu şekilde tebellür eder: Milleti geri bırakıcı müstereddi an'aneleri, tesisât ve teşkilâtı savunan Asyaî kafalara sahip,[53] cehâlet[54] içinde bulunan, ibtidaî-vahşî bir toplum[55] halindeki sapmış (dâllîn) ve şaşkın (sergerdân)[56] kişilerden oluşan bir yangın yeri.[57] Abdullah Cevdet'in bu söyleminin ne ölçüde oryantalistik bir dil ve tavır taşıdığı ayrı bir bahistir. Ancak böyle bir manzaranın Abdullah Cevdet'i, bir takım içtihatlara sevkettiği açıktır. Buna göre Abdullah Cevdet, toplumu geri bıraktığı belirtilen hususların hemen tamamının dönüşümünü içeren Gustave Le Bon gibi Batılı sosyologlardan mülhem ilerlemeci fikirler ortaya koyacaktır.

2. İlerlemeci Bilim ve Felsefe Düşüncesi

Batıcı aydınlar ve Abdullah Cevdet'in düşüncesinde modern bilim ve tekniğe (ulûm ve fünûn) yapılan vurgu artık bilimin kesin gerçekleri sunduğu, hemen birçok sorunu halledeceği şeklindedir.[58] Bundan böyle modern bilime olan güven zaman

[52] bkz. "Şark kafasının söylediği, yanlış değildir. Fakat bize doğru olan değil müfid ve muhyi olan lazımdır. Bence müfid olan ve insanı hayat mübarezesi meydanında azm ü iradetle silahlandıran ve muzaffer eden her şey, her yalan, her sahte, her saçma mahz-ı hak, mahz-ı hakikattir. Çünkü dünyada en büyük hakikat, hayat kavgasıdır. Bu kavgada seni zafere götüren, sana galiplik temin eden her mefküre ve her mahsus hakikat ve sermaye-i hakikattir." Abdullah Cevdet, "İran Nereye Gidiyorsun?", *İştihad* [*İctihad*], sayı 106, 15 Mayıs 1330, sf. 106.

[53] Cevdet, "İnkilab Şehrayini", *İştihad* [*İctihad*], sayı 114, 10 Temmuz 1330, sf. 258.

[54] Cevdet, "Rusya Müslümanları", *İctihad*, sayı 4, Mart 1905, sf. 9-11.

[55] Cevdet, "Umum Müslümanlar Konferansı", *İctihad*, sayı 4, Eylül 1907, sf. 287. "Umumen ümmet-i Muhammedin cahil, kuvvetsiz olarak birkaç asırdan beri çirkâb-ı fakr ve nâdânî içinde yuvarlanması ve asrımız milel-i gayr-i müslimesinin silm-i terakki ve temeddünündeki derece-i teâlîlerine nisbeten milel-i müslimenin adeta ibtidaî ve hatta -tabir mazur görülsün- vahşi akvâm halinde bulunması keyfiyeti Müslümanlardan ashab-ı haysiyet-i vicdandan olan nevadiri düşündürmeye çoktan başlamıştı."

[56] Cevdet, "Dr. Gustave le Bon", *İctihad*, sayı 8, Haziran 1905, sf. 120. "Biz Müslümanlar dâllîn ve mütedâllin olarak sefil ve serkerdân yaşıyoruz."

[57] Cevdet, "İman İman", *İctihad*, sayı 48, 1 Haziran 1328, sf. 1117-18.

[58] Abdullah Cevdet, "Tayyare Donanması", *İctihad*, 238, 15 Teşrinievvel 1927, sf. 4560-61. "Bana ilmi verin, cemiyet-i beşerin talihini değiştireyim, dünyayı cennete kalbedeyim diyeceğim geliyor. (...) Ulûm ve fünûnun galibiyet bayrağını rekzettiği yerlerde çöller buğday tarlalarına, bataklıklar çiçekli bahçelere tahavvül eder. Esaret ve zaruret kaybolur. Saadet ve iffet ve istikamet neşv ü nemaya başlar. İlim ve fen her nereye dahil olursa orada serâser geceler gündüz olur."; Böylesi bir ulûm ve fünûn anlayışının, Batı'daki yeni icatlar paketiyle birlikte Osmanlı toplumuna sunulması Batı'daki maddî gelişmişliğin fikri temelinin modern bilimler olduğunu ifade içindir. bkz. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete Zihniyet Siyaset ve Tarih*, İst., 2006, Bağlam Yay., sf. 41; Benzer bir düşüncenin

içinde bilim ilerledikçe dine gerek kalmayacağı şeklini alır. Bu manada Abdullah Cevdet'in, Avrupa entelektüel çevrelerinde popüler olarak yaftalanırken Osmanlı kültür ikliminde yüksek felsefe olarak tanınan Büchner'in görüşlerini dilimize çevirmesi, onun Batı'daki modern bilimler ve felsefe anlayışı ile hangi seviyede irtibat kurduğunu anlamamıza da yardım eder.[59]

Avrupa menşeli modern bilim ve bilimsel gelişmelere olan güvene karşılık dine/(özelde İslâm'a) yapılan atıflarda isrâiliyât, batıl, hurafe, menkıbe gibi kavramlar dikkat çekicidir ki, bunlarla dinî veriler zaafa uğratılmaya çalışılmıştır.[60] Modern tasavvura paralel şekilde modern bilimlere bir güç, iktidar, servet, saadet kaynağı, ilerleme sebebi gözüyle bakılırken dini ilimlerin sadece ahiret saadetine götürdüğü şeklinde vurgu yapılması ilim anlayışının sekülerleşmesini de beraberinde getir-

1870 sonrası tarım toplumundan sanayî toplumuna geçiş aşamasını yaşayan Almanya'sındaki durumu için bkz. Karaböcek, a.g.m., sf. 161.

[59] Positivist-materyalist felsefe, bütün doğa ve bir ölçüde toplum olaylarını doğaüstü güçlerden bağımsız olarak açıklamayı esas almıştır. Türk materyalist kozmolojisinin mekânikçi materyalistlerin düşüncesinde hakim oluşu hiç de tesadüfî değildir. Söz konusu düşüncede olanların Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'inden esinlenerek kabul ettikleri âlem anlayışına göre: Bütün varlık materyal bir dünyadır. Kainat ezelî ebedîdir. Metafizik, bir yaratıcı ve idare edici yoktur. İnsan metafizik özgüllüğü olmayan tabiî bir varlıktır. Din safsatadan ibarettir. Allah fikrî bir vehimdir. Bilim, insanlığa her türlü çözümü sunacak yegâne bilgi kaynağıdır. Bkz. Durmuş Hocaoğlu, "19. yy. Sonu ve 20. Yüzyıl Başları Osmanlı Türk Düşüncesinde Ateistik ve Fideistik Pozitivizm ve Siyantizme Bir Örnek Olmak Üzere İki Farklı Kozmos Anlayışı", *Yeni Türkiye*, yıl 6, sayı 33, Mayıs Haziran 2000, s. 230-31; Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, yay. hzl. E. Erbay- A. Utku, Konya, 2012, Çizgi Yay., sf. 127; Felsefî problemlerin tarihi seyrinden pek haberdar olmayan, felsefeyi bir gevezelik olarak görüp onun yerine doğa bilimlerini koymak isteyen Büchner'in bu kaba materyalist anlayışı eğitimli orta sınıf tarafından büyük teveccüh görürken felsefe çevrelerince, mesela Marx, Engels, Karl Vogt, Jacob Moleschott gibiler tarafından ciddiye alınmamış ve *vülgermateryalizm* olarak değerlendirilmiştir. bkz. Can Karaböcek, *a.g.m.*, s. 163-4; Büchner'in düşüncelerini *vulgarisation*, madde ve kuvvet nazariyesini ise *çocukça* bulan Celal Nuri'nin benzer bir değerlendirmesi için bkz. Celal Nuri, "Abdullah Cevdet'e Dair", *İctihad*, sayı 358, sf. 5892; Abdullah Cevdet'in, Büchner'in eserlerinden bazıları *Goril*, *Fizyolocya-i Tefekkür*, *Fenn-i Ruh* isimleriyle çevirmiştir. Bkz. Şükrü Hanioğlu, Louis Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Bahâ Tevfik-Ahmed Nebil, yay. hzl., Kemal Kahramanoğlu, Ali Utku, Konya, 2012, Çizgi Felsefe Yay., sf. 11-12; Daha sonra aynı eser bir bütün olarak Bahâ Tevfik ve Ahmed Nebil eliyle tercüme edilmiş ve birçok kişi tarafından eleştiri almıştır. Büchner'in Madde ve Kuvvet'iyle ilgili olarak bunun yakında toplum dini ve felsefesi olacağı iddiasının bilimsel tez olarak sunulması, bilimin din karşısında nihaî zafer kazandığı ve Batı'yı ayağa kaldıran deneysel bilimin zaferi şeklinde kabul görmesi şeklindeki bilgi için bkz. Hanioğlu, "Madde ve Kuvvet: Osmanlı Popüler Materyalizminin Elkitabı", *Madde ve Kuvvet*'e 'Sunuş', *a.g.e.*, sf. 27-29.

[60] Cevdet, "Latin Harfleri Hakkında", *İctihad*, sayı 204, 16 Mayıs 1925, sf. 3973-75; a.mlf., "Din ve Terbiye-i Vicdaniye", *İctihad*, sayı 197, 1 Şubat 1926, sf. 3862-63; "Tevhid-i Efkâr Gazetesi Müdirine", *İctihad*, sayı 173, 1 Kanunusani 1925, sf. 3488-89; a.mlf., "Mezheb-i Bahaullah: Din-i Ümem", *İctihad*, sayı 144, 1 Mart 1922, sf. 3015; Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", *İctihad*, sayı 55, 21 Şubat 1328, sf. 1226-28; Kara, *a.g.e.*, sf. 130-31; Dinin isrâiliyâta, hurafelere teslim olduğu şeklindeki algı konusunda Reşit Rıza'nın 'muslih' tiplemesinin bakışı için bkz. İsmail Kara, "Yeni Zamanların İki Muhataralı Kavramı: Islah ve Taklid", *İslâm, Gelenek ve Yenileşme* içinde, İst., 1996, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., sf. 123-124

miştir. Abdullah Cevdet'in Rusya Müslümanları için yazdığı bir yazıda onlara ilim ve para kazanmasını önermesi, artık hürriyet ve hakkın temininin ancak bunlar ile mümkün olduğunu belirtmesi sözü edilen kabul ile ilgilidir.[61]

Buna göre geleneksel manada metafiziği dışlayıp[62] maddeyi ve aklı merkeze alan Abdullah Cevdet, dinî verileri modern akla ulaşmada bir araç olarak kullanırken[63] bu çabasında dinî düşünceden fazlasıyla istifade etmeye çalışacaktır. Bu açıdan bir tür Fransız aydınlanmacıları olan ansiklopedistlerin yaptığına benzer bir çalışmayı kendisine misyon edinecek ve aydınlanma felsefesi altyapısını kurmak için uzun soluklu bir çalışmanın içine girecektir. Sözü edilen yeni akıl anlayışı çerçevesinde *İctihad* dergisi,[64] serbest teşebbüs, batı tarzı bir dünya görüşü ve İngiliz

[61] Abdullah Cevdet, "Rusya Müslümanları", *İctihad*, sayı 4, 4 Mart 1905, sf. 10; İslâm'ın ilerlemeye engel olduğu şeklindeki Ernest Renan'ın düşüncesine verilen cevaplar da genelde İslâm'ın akıl ve ilim dini olduğu, dolayısıyla ilerlemeye engel teşkil etmeyip onu teşvik ettiği şeklinde olmuştur ki, bu durum Avrupa'daki gelişmelerin bilim merkezli oluşunun kabülüne güçlü bir inancı ifade eder. Kara, *a.g.e.*, sf. 135, 139.

[62] Abdullah Cevdet, Rahip Jean Melye'ye dair 'İman ve Akıl: Yahut Katolik Rahibi Jean Melye'nin İz'ân-ı Fıtrisî' başlıklı çevirisinde Alman Anna Knopp'tan naklen *İctihad*'ın sütunlarına şunları kaydeder: "Din, bir hayâl-i hâm tesmiye olunur. Teolocya ilahiyât, bir zanlar, vehimler, tenakuzlar, târ u puduyla dokunmuş bir mensûcdur yahut esbâb-ı tabiîyye hakkında cehalettir. Bu cehalet sistem halinde teesstis etmiştir. Diğer tarafta bu sistemin kahramanı [mevzû-ı din olan Allah] ictima ve ittihatları muhal sıfatlarla müzeyyen, cahillik ve esirlik, insaniyetin hakiki düşmanlarıdır. İnsaniyeti bedbaht eden bunlardır. Halbuki insaniyete salah ve saadet vermeye yegâne salih olan akıl, ilim ve hürriyettir. Ancak batıl fikirlerinden tahlis edilmek sayesindedir ki insanlar seyyiât-ı ahlâkıyelerinden ve dertlerinden kurtulabilirler.", Abdullah Cevdet,"Rahip Jean Melye", *İctihad*, sayı 127, 30 Kanunusani 1330, sf. 471; Benzer bakış açısı için bkz. J. Meslier, *Akl-ı Selim*, çev. Abdullah Cevdet, İst. 1929, Devlet Matbaası, sf. 435. "Dinin yerine felsefe kâim olsaydı cihanda ne kadar mesut ve büyük inkilaplar husule gelirdi" (*a.g.e.*, sf. 486) diyen Meslier hakkında Abdullah Cevdet, böyle birinin ve onun böyle bir eserinin olup olmadığı sorusuna cevaben [Hilmi Ziya Ülken'e göre böyle biri yoktur. İlgili eser Voltair'e aittir. bkz. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, sf. 249; Aynı eserin Baron Holbach'a aidiyeti hakkında bkz. Şükrü Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", *DİA*, cilt. 1, sf. 93] bu eserin içindekilerin önemli olduğunu belirtir. Mezkûr eserdeki bir karikatürde: "Ey insan! Sen arzın evladısın. Arz, çalışkan evladından hiçbir nimeti diriğ etmeyen cömert bir anadır. Gözlerini semaya dikme, sema boştur!" ifadeleri de aynı minval üzeredir. Bkz.; a,g.e., sf. 39. Yine bkz. Cevdet, "Jean Melye ve Akl-ı Selim", *İctihad*, sayı 219, 1 Kanunusani 1927, sf. 4208-11; Cevdet, "Latin Harfleri Hakkında", *İctihad*, sayı 204, 16 Mayıs 1925, sf. 3973-75; a.mlf., 'Felsefî Sütun', *İctihad*, sayı 342, 1 Nisan 1932, sf. 5690-91.

[63] Cevdet bu durumu şöyle ifade eder: "Müslümanlar terakkiyât-ı medeniyeyi ancak müslüman bir menbaadan istinbat ve kabul ederler. Bu dakikayı bilmeyen, anlamayan bizim bu mulahazamızı abes görür fakat âlem-i İslâm'ın i'tila ve inkırazı hikmetine muttali olan vâkıfin-i kirâm, isabet-i fikrimizi tasdikte tereddüt etmezler ve bizden râzı olurlar." Abdullah Cevdet, "Mısır'da Necmü't-terakkî-i İslâmî Medresesi", *İctihad*, sayı (10)-1, Temmuz Ağustos 1908, sf. 17.

[64] *İctihad* dergisinin müctehidi olarak Abdullah Cevdet Batılılaşma adına bir takım içtihatlarda bulunacaktır. Celal Nuri, Abdullah Cevdet için, "Koyu bir dindarlıktan mübariz bir dinsizliğe geçtiği (...) Abdullah Cevdet'i serbest içtihada sevk eden ilk hekim Almanyalı Profesör Ludwig Büchner'dir." ifadesini kullanır. bkz. Celal Nuri, "Abdullah Cevdet'e Dair", *İctihad*, sayı 358, sf.5892; Abdullah Cevdet'in, Muhammed Abduh'un görüşlerinden de etkilendiğine dair bilgi için bkz. M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *DİA*, 30, sf. 486.; bkz. Şükrü Hanioğlu, "Abdullah Cevdet Bey ve *Fünûn ve Felsefe*", (Abdullah Cevdet), *Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihâları* içinde, yay. hzl. Nevzat H.Yamık-

(Anglosakson) eğitim anlayışı[65], Batı tarzı âdâb-ı muâşeret kuralları, Batı'daki fennî gelişmelerin takibi, önemli kabul edilen filozof, edip ve siyasetçinin düşüncelerinin çevirisi gibi hususları kendisi için misyon edinecek ve Abdullah Cevdet hayatı boyunca Batılılaşma düşüncesini adeta bir müctehid edasıyla işleyecektir.[66]

Abdullah Cevdet'in düşünce dünyasında yeni akıl bağlamında bilime sarılan ve teknik güce ulaşan yani hayat hakkını kazanan Batı'nın yeni din algısı artık aydınlanma aklıyla vücut bulan bilimdir. Dolayısıyla darwinist bakış açısıyla "hayat bir mübareze" diyen Abdullah Cevdet'e göre "Din avâmın ilmi, ilim ise havassın dinidir." Devamla Abdullah Cevdet şunu ilave eder: "Havâssın dini olan ilim la-yenkatı genişliyor, yükseliyor iken avâmın ilmi olan dinin genişlememesi, yükselmemesi, ilme muvazi ve muhazi olarak terakki ve tevessu etmemesi âlem-i İslâm'ın ve Türkiye'nin maraz-ı aslîsidir. Bu hastalığın ilacı bendenizce dine kıymet-i ilmiye, ilme kudret-i diniye ifâza etmektir." Bu düşüncesi için Abdullah Cevdet; "Pek hayatî olan ve hayatımı dolduran mesele" demektedir ki, bu aynı zamanda onun Batılılaşma adına dini (İslâm'ı), modern bilimler çerçevesinde felsefî bir yapıya dönüştürmek istediği şeyin "bir formülü, bir düstûru"dur.[67]

Ali Utku, Konya, 2009, Çizgi Yay., sf. 20-21; Abdullah Cevdet'in Batılılaşma bağlamında kendisiyle tanıştığı, birikimini takdir ettiği ve fakat 'ictihad' anlayışında kendisinden ayrı düşündüğü Muhammed Abduh'un talebesi Reşit Rıza da, sorgusuz sualsiz şekilde Müslümanların geri kaldığını, bunun için kaynaklara dönülmesi ve mezheplerin telfikini önerecek, modern bir hukuk sisteminin zemininin oluşturulması için ictihad edecek, Spencer ve Gustave Le Bon'un sosyolojik bakış açılarından alınan ilhamla Şark'ın inhitat sebebini izale edebilmek için taklid ve mezhep bağlılığını gidermenin yollarını arayacaktır. Bununla birlikte Reşit Rıza da Mehmet Âkif gibi Batı'nın sadece ulûm ve fünûnunun alınması gerektiğini çünkü hikmetin müminin yitik malı olduğu düşüncesindedir. bkz. Özgür Kavak, *Modern İslâm Hukuk Düşüncesi - Reşit Rıza Örneği-*, İst. 2011, Klasik Yay., sf. 111-140.

[65] Cevdet, "Ruhumun Anası Fransa", *İctihad*, sayı 139, 30 Teşrinisani 1921, sf. 2939; a.mlf., "Tevhid-i Efkâr Gazetesi Müdiriyetine", *İctihad*, sayı 173, 1 Kanunusani 1925, 3476.

[66] Dinî ictihad kapısının kapalı olması söylemi ve kimilerinin bu konuyu farklı alanlara çekip kendince ictihada kalkışması konusundaki tenkitler hususunda bkz. Mehmet Âkif, *Safahât*, 250-252.

[67] 18 Mart 1913 tarihini taşıyan ve "Şehzade Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakât" başlığını taşıyan söyleşisinden anlaşılan, dinin, modern bilimler ve felsefe açısından dönüşüme tâbi tutulmasıdır ki, bu husus Cevdet'in ictihadının nirengi noktasını teşkil eden ve onun bütün hayatını dolduran bir projedir. bkz. Abdullah Cevdet, "Şehzade Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakât", *İctihad*, sayı 57, 7 Mart 1329, sf. 1255-57. Bu söyleşide Mecid Efendi'nin Abdullah Cevdet'e ifade ettiği "Biz Asya'dan Avrupa'ya geldik fakat Avrupa'da yaşarken Asya'nın mahsusâtını muhafaza ettik" ifadesi dikkate değerdir. Aynı konuda Abdullah Cevdet'in Şahzade Şeyhürreis'le yaptığı bir mülakatta mezkûr kişiye yönelttiği bir soruda; "Islahât-ı diniye icrası lüzumuna kâni misiniz?" sorusuna "Lazım, lazım, lazım!" cevabını alır ve "Bu ıslahat nasıl yapılmalı ve kimler tarafından yapılmalı?" sorusuna ise verilen yanıt şudur: "... Şu ıslahtan maksat, akaid-i fâsideyi ve hurafâtı, İslâm daire-i münevveresinden tart etmektir. Molla Cami bundan tahminen altı asır evvel, dinin hurafât ile memzûc olmasına itirazen ve Peygamber-i Ekreme hitaben hakimâne bir beyit yazmıştır: 'Dinin içine o kadar haşviyat soktular ki şimdi sen tekrar dünyaya gelsen kendi dinini tanıyamazsın.'" Abdullah Cevdet, Şeyhürreis'e; "Avâmın ilmi dindir, havâssın dini ilimdir tarzındaki dava-yı ilmiyenin isabetine ne derece kâilsiniz?" sorusunu yöneltir ki, bu düşüncesini 'ilmî bir dava' olarak nitelemesi ise ayrı bir hususdur. Kendisine verilen cevap; "Benim akîdemce edyân hakkın kâffesi, ilim me'hazinden ve akıl menşeinden, alâ ihtilâfi'l-edvâr ve'l-evtâr,

Söz konusu felsefî yapı ne olabilir, sorusunun cevabını anlayabilmek için Abdullah Cevdet'in düşünce kaynaklarına göz atmak gerekir. 1904'ten 1932'ye kadar belli periyotlar halinde 358 sayı çıkmış ve Batılılaşmaya bayrak olmuş *İctihad* dergisinde düşüncelerine yer verilen ve kendilerinden çeviriler, alıntılar yapılan önemli filozof, düşünce ve sanat adamlarına bakılınca bunların özellikle modern Batı düşüncesinde yer etmiş kişiler olduğu görülür.[68] Aynı şekilde İctihad Kütüphanesi'nde yayımlanan felsefe eserlerinde de bunu görmek mümkündür.[69] Ancak Celal Nuri'nin de işaret ettiği üzere Ludwig Büchner, Gustave Le Bon ve J. Mario Guyau'nun Abdullah Cevdet üzerinde belirgin tesiri söz konusudur. Öyle ki, Gustave Le Bon denilince Abdullah Cevdet akla gelecek kadar zihinlerde yer eden bir yakınlıktan söz edilir.[70] Nitekim Celal Nuri bu hususu şu ifadeleriyle dile getirmiştir:

> "Abdullah Cevdet'i serbest içtihada sevkeden ilk hekim Almanyalı profesör Ludwig Büchner'dir. Ondan sonra Abdullah Cevdet'in hemen hemen büttün hayatını istiab eden Dr. Gustave Le Bon ile M. Guyot'tur. Her bir köşesi şu üç mütefekkirden müteşekkil olan bir müsellesin içinde Abdullah Cevdet'in dimağı mahpus ve mahsur kaldı. Abdullah Cevdet'in ictihadı bunların ictihadı idi. (...) Abdullah Cevdet şu üç mütefekkire -ki bence de büyük adamlardır- üç imam, üç Ebu Hanife, İmamı Şafii, İmam Malik gözüyle bakardı. Onlara karşı kendisini bir sahabe, bir havari addederdi. Üç hayatı olsa (ve lüzumu kadar müşteri bulsa) bu üç hakimin eserlerini Türkçeye tercüme ederdi."[71]

Söz konusu isimlerin gerçekte sistemli bir düşünce kurucu filozof olmaktan ziyade popüler düşünce eserleri olan kişiler olduğu görülür.[72] Bu açıdan bir Osmanlı aydını olarak Abdullah Cevdet'in düşünce adına iktibas ettiği şeyler, sistemli bir düşünce olmaktan ziyade daha çok dönemin hissiyatına ve Batılılaşma yolundaki gidişata sevk edici nitelikteki düşünceler olmuştur denilebilir. Takip edilen yöntem

sudûr etmiştir. Nitekim 'küllemâ hakeme bihî el-aklü hakeme bihî eş-şer'u' yani 'aklın her hükmü, hükm-i şer'idir.' kaziyesi de bu davanın şahididir. Bu suretle havâs ve avâm, ilmi, me'haz-i diyanet bilmeye memurdur." şeklindedir. Abdullah Cevdet böylece "Şark'ın yetiştirdiği münevver bir sîmâ" şeklinde tebcil ettiği İranlı Şahzade Şeyhürreis'in diliyle dinin temeline aklı yerleştirmektedir ki, hurafâta karışmış olan İslâm aydınlanmış akılla yeniden aslî haline kavuşabilsin. Bu açıdan Abdullah Cevdet'in ictihadının ne kadar oryantalistik bir dil ve bakış açısı taşıdığı ortadadır. Konuya dair bilgi için bkz. Abdullah Cevdet, "Şahzade Şeyhürreis Hazretleriyle Mülakât", *İctihad*, sayı 126, 15 Kanunusani 1330, sf. 447-451.

[68] Bu isimler cümlesinden olarak şunlar zikredilebilir: Gustave Le Bon, Emil Boutmy, Rahip Melye, Nietsche, J.M. Guyau, Mariyon, Thomas Carlyle, Lord Byron, Geothe. Doğu'lu düşünürlerden Celaleddin er-Rumi, el-Maari, Ömer Hayyam vd. Abdullah Cevdet'in fikir kaynakları için bkz. Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları (İçtihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler)*, Ankara, 2007, Lotus Yay., sf. 87-93; Böylece Cevdet'in bir tür 'renaissance' meydana getirmek istediğine dair bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, sf. 249.

[69] Cevdet'in eserlerinin listesi için bkz., Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, sf. 415-19.

[70] Ülken, *a.g.e*, sf. 250.

[71] Celal Nuri, "Abdullah Cevdet'e Dair", *İctihad*, sayı 358, 5892.

[72] Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, sf. 43-45.

ise darwinci biyolojik tekamül düşüncesinin bilimsel veriler eşliğinde dini bir terminoloji ile topluma uygulanması ve böylece ilerlemenin temin edileceği düşüncesidir. Bunun gerekçesi ise şudur:

> "Envâ-ı hayvanâttan el-yevm mevcut olanlar ancak desiseleri, kuvvetleri, süratleri sayesinde bekayâb olmuşlardır. Diğerleri mağlup ve helak olmuşlardır." "İleride uzvi ve gayri uzvi, siyasi, edebi, maddî ve manevî bütün ef'al ve inkilabâtın bir kanun-ı tabiye merbutiyeti umumen teslim olunacaktır ki, o kanun tekamül kanun-ı azîmidir."[73]

Topyekün Batılılaşma çerçevesinde Asyaî kafaların değiştirilmesi[74] gereğinden söz eden ve kendini ictimai bir tabip olarak gören[75] Abdullah Cevdet, bunun için yapılması gereken şeylerin başında dinî kurum ve geleneksel değerlerin aydınlanma aklıyla dönüşümünü esas almıştır ki, böylece havâssın dini olan ilim ile toplum aydınlanmış olsun ve felsefî manada bir dindarlık vücut bulsun.[76] Bu bağlamda Abdullah Cevdet'in düşünce dünyasında felsefenin algılanışı ve felsefî dindarlığın oluşum aşamalarını aşağıdaki şekilde ele alabiliriz.

a- Felsefe

"Bence müfekkire, fert için ne ise felsefe de cemiyetler için odur. Müfekkiresiz bir fert nedir, neye yarar? Felsefe, iktidar-ı beşerin müsait olduğu mertebede mevcûdatın künhü ve hakikatlerine muttali olmaktır." düşüncesinde olan Abdullah Cevdet'e göre felsefe, ilimlerin başında bir kumandandır ki, kumandanı olmayan ordunun fevz-i selametinden söz edilemez. Aynı şekilde "malumât ve tecâribi telfik, tahlil, terkip ederek umumi neticeler, kaideler, kanunlar keşf ve tedvin etme ilmi" olan felsefe, insaniyetin dimağı konumundadır ve onu zayi eden bir millet büyük ziyandadır.[77] Bunun yanında felsefe, hararetsiz bir nûr iken itikad (religion) bir hararet-i bî-nurdur.[78] Abdullah Cevdet'in, ilimlerin başında yer alan ve 'nur' olarak ifade edilen felsefeye dinî bir hararet verme düşüncesi dikkate değerdir. Ancak herhalükarda onun öngördüğü felsefe pratik (amelî) yönü ağır basan bir felsefedir. Bu

[73] Abdullah Cevdet, *Goril*, sf. 41'den nakleden Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, sf. 173-174.

[74] Cevdet, "İnkilab Şehrayini", *İşhad* [*İctihad*], sayı 114, 10 Temmuz 1330, sf. 258.

[75] Cevdet, "Ruhûl-akvâm Ünvanlı Eser-i Mühimmin Mukaddime ve Medhali", *İctihad*, sayı 2, Kanunusani 1905, sf. 2; a.mlf., "İman İman", *İctihad*, sayı 48, 1 Haziran 1328, sf. 1119; İctimaî tabiblik fikri dönemin düşünürlerinde belirgin şekilde görülür. bkz. Doktor Cemil, *-Evlâd ve Ahfâda Yadigâr- Mahşerde Bir Hutbe*, İst. 1331, Matbaa-i İctihad, II.bsm., sf. 3.

[76] Hanioğlu, *a.g.e.*, sf. 57-63.

[77] Cevdet, "Felsefe ve Edebiyat Sütunu", *İctihad*, sayı 72, 18 Temmuz 1329, sf. 1578-79; a.mlf., "Necmü't-terakki-i el-İslâm Medresesi", *İctihad*, sayı 1 [10], Temmuz Ağustos 1908, sf. 22.

[78] Cevdet bu sözü E. Boutmy'den naklen verir. bkz., "Fünûn ve Felsefe", *İctihad*, sayı 1906, Teşrinievvel 1906, sf. 223-24.

açıdan Abdullah Cevdet felsefe hakkında düşündüklerini şöyle özetler:

> "İlimlerin gayesi saadet olduğuna göre felsefenin hedefi ve mevzûu evleviyetle saadet olmak tabîîdir. Saadetin şartları ez-cümle şunlardır: Hürriyet, refah, aile, afiyet, itikadını intihab ve itirafta muhtarlık. Bunlara götüren bilgi ve yalnız bunlara bizi götüren ve bunları emin ve müstemir bir surette bize veren ilim: İşte bize lazım olan ilim ve ilmu'l-ulûm felsefe budur. (...) Bize lazım olan ne Kant'ın, ne Comteu'n ne de Bergson'un, Einstein'in... felsefesi değildir. Nazariyât ile dolu sayılmaz sahifeleri okumaya, kafa yormaya hiç lüzum yoktur. Çalış ve yılma! Ferdin ve nev'in saadeti için çalış ve çalışmakta en yüksek hazzı bul. Her yerde az çok bir yaratma vardır ve yaratmada en büyük haz vardır. (...) Bu felsefe yüreklerde yerleşince başka hiçbir ahlâkî müeyyideye ve vecibeye ihtiyaç kalmaz. Hayatın mes'udiyet unsurları hayatın yine kendisindedir. Ondokuzuncu asrın en büyük ve en genç mütefekkiri olmuş olan J. M. Guyau'nun kurduğu ve şerh ettiği felsefenin ruhu da budur. (...) Hür düşün hür söyle. Ne gökten ne yerden bir imdad bekleme."[79]

b- Din

Abdullah Cevdet'in dine dair düşüncesinin gelişimini belli bir kronolojik çizgi halinde verirsek şunları görürüz:

– Abdullah Cevdet Mekteb-i Tıbbiye'ye başladığı ilk zamanlarda gayet dindar biridir.[80]

– Tıbbiye'de iken Büchner, Felix Isrard gibi düşünürlerin eserleriyle tanışır ve insan, kâinat ve geleneğe dair düşüncelerinde değişim yaşar. Bunda Mekteb-i Tıbbiye'deki ileri seviyede pozitivist ve materyalist ortamın ve bu konudaki eserlerin etkisinden söz edilebilir.[81] Şu kadar var ki, Abdullah Cevdet, bu aşamada siyaseten, "Müslümanlık mânîi-i terakkîdir. Hem Müslüman hem de mütemeddin olmak gayr-i mümkündür." şeklindeki bir Batılı seyyahın düşüncesini "hata-alûd" bulur ve İslâm'ın ilerlemeye engel olmadığını savunur.[82]

– Zamanla pozitivist-materyalist düşünceyi geleneksel dinî terminoloji vasıtasıyla (materyalist yorumla) anlatmayı bir metot olarak benimser.[83] Çünkü cemiyet dinsiz olamaz düşüncesinden hareketle dini, toplum için gerekli görür. Ancak bir din, cemiyet-i beşeriyeye nûr ve hararet, insanlara refah ve teellüf vermekten geri

[79] Cevdet, "Bize Lazım Olan Felsefe", *İctihad*, sayı 327, 15 Ağustos 1931, sf. 5523-24.

[80] Bkz. *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yay., İst., 1987, sf. 14. İttihad ve Terakki cemiyetinin ilk dört kurucusu İbrahim Temo, İshak Sükuti, Mehmed Reşid ve dördüncüsü de Abdullah Cevdet'tir. Cemiyet'in adındaki 'terakki' kelimesi bize Comteu'nun 'terakki ve düzen' anlayışını hatırlatır; Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, sf. 6-9.

[81] Hanioğlu, *a.g.e.*, sf. 11-15; İlhan Kutluer, "Batılılaşma" -Felsefî Düşünce- mad., *DİA*, cilt 5, sf. 155; "Celal Nuri, "Abdullah Cevdet'e Dair", *İctihad*, sayı 358, sf. 5892.

[82] Cevdet, "Cihân-ı İslâma Dair", *İctihad*, sayı 6, 1 Temmuz 1327, sf. 761-62.

[83] Cevdet, "Necmü't-terakki-i el-İslâm Medresesi", *İctihad*, sayı 1 [10], Temmuz Ağustos 1908, sf. 17.

kalınca o din yaşayamaz. Bu açıdan İslâm'ın kurtuluş çaresi; dine, kıymet-i ilmiye ve ilme kudret-i diniye ifâza etmekten geçer.[84] Bununla birlikte hayatta hiçbir şey tekamül kanununun dışına çıkamaz.[85]

– Buna göre "Müslümanlara bir hayat-ı taze vermek ve ınkırâz-ı küllîden kurtarmak"[86] amacıyla Abdullah Cevdet dinî kavramları Batılı anlayışla dönüştürmeyi önemser.[87]

– Tekamül kanununa intibak eden din bundan böyle bir tür ilim (bilim) halini

[84] Cevdet, "Tarihten Bir Sayfa-i Hûnîn: Sen Bartelmi", *İctihad*, sayı 147, 15 Nisan 1922, sf. 3073; a.mlf., "Din, Dua ve Halk", *İctihad*, sayı 338, 1 Şubat 1932, sf. 5651; a.mlf., "Tekamülden müstağni ve müstenkif olarak kainatta maddî ve manevî hiçbir şey yoktur", bkz. "İslâm'ın Tekâmül-i Dînîsi", *İctihad*, sayı 76, 15 Ağustos 1329, sf. 1675.

[85] "Kanun-ı tekamül, bir kanun-ı bî-rahim ve insaftır. Zayıfları, cahilleri, ehliyetsizleri helake mahkum eder." Bkz. Cevdet, "Fas Hükümet-i İslâmiyesinin Inkırazı", *İctihad*, sayı 5, Nisan 1905, sf. 70-71; "Tekamül kanunu her tarafta ve tecelliyât-ı hayatiyenin kâffe-i aksâm ve safahatında aynı şiddet ve ıttıradı hükümrandır. Kanun-ı tekamül şefaat nâpezirdir. (...) Bu merhametsiz yahut pek merhametli kanun-ı tabiat daha iyiyi yaşatmak için iyiyi ortadan kaldırır. Kuvvetliyi yaşatmak için zayıfı ezer. Pâkı yaşatmak için nâpâkı öldürür. Zekiyi yaşatmak için gabîyi kahreder. Çalışkanı yaşatmak için tenbeli süpürür. Bu daima böyle olmuştur ve böyle olmaktadır. Aleddevam böyle olacak ve böyle olmasının neticesi hayır, hüsn ve kuvvet olacaktır." a.mlf., "Teşrifât ve Âdâb-ı muâşeret", *İctihad*, sayı 131, 21 Teşrinisani 1918, sf. 2819; "Din manzumesi asırlarca bazı faydalı ve müstemir eserler dahi vücuda getirmiştir. Bundan sonra da getirebilir fakat muhite intibak kanun-ı tabiî ve ictimaisinin ahkâmına tâbi olmak şartıyla." a.mlf., "Maziyi Yaşatmak Gayreti", *İctihad*, sayı 175, 1 Mart 1925, sf. 3510-11; Tekamüle intibak açısından geleneksel olarak anlaşılan İslâm, Abdullah Cevdet'in gözünde merhamet ve kardeşliği içermeyen, akıl ile mutearız (*İctihad*, sayı 144, 1 Mart 1922, sf. 3015-16; *İctihad*, sayı 169, 1 Eylül 1924, sf. 3415), millete zincirler ve zebaniler tasvir eden birsamzede düşüncenin ürünüdür. (*İctihad*, sayı 188, 15 Eylül 1925, sf. 3718). Bu dinin Allah'ı ise şer, fiten, zevil-intikam, kahhar bir varlık olup cennette Adem ile Havva'yı yaratıp sonra onlara şeytanı musallat ederek onları çıplak halde dağın başına atan [bkz. Bakara Sûresi 2/34-38] fitnekar bir Yezdan, mantık dışı ve mütenakız evsaftaki bir varlıktır. (*İctihad*, sayı 173, 1 Kanunusani 1925, sf. 3488-89). Bu açıdan Abdullah Cevdet'in bakış açısına göre Türk milleti istiklalini tamamlamak ve Avrupa aile-i milletine girebilmek için ilgili metafizikten kurtulmalıdır. Çünkü "Arap harfleri Türkçenin inkişafına mani olmuştur. Nitekim Arabın metafiziği de Türkün inkişafına mani olmuştur." Böylece Abdullah Cevdet'in düşüncesinde; "Türk milleti hakk-ı hükümraniye mâlik olmuş ve üzerindeki ne arzî ne semavi hiçbir hükümranlık kabul etmemeye karar vermiştir." (*İctihad*, sayı 204, 16 Mayıs 1925, sf. 3973-74).

[86] Cevdet, "Tahkikât-ı İlmiye", *İctihad*, sayı 1, 1 Eylül 1904, sf. 16.

[87] Bu cümleden olarak dinî kavramlardan olan şehitlik; hürriyet, haysiyet, terakki ve temeddün uğruna yapılan uğraşıda ölenlerdir ki, bu aynı zamanda sebilillah mücadeledir. (*İctihad*, sayı 7, Haziran 1905, sf. 104). İman ise insanı ileriye göttüren, ısıtan ve doyuran bir şeydir. (*İctihad*, sayı 48, 1 Haziran 1328, sf. 1117). *Dua*, bir tür tabiat ilmine sahip olup onu icra etmektir. Bu açıdan Meşihat makamının savaş zamanı okunması için medrese talebelerine dağıtılan duayı tenkiden 'Duanın âlâsını Bulgarlar etti' diyerek kaderci anlayışı tenkit eder. (*İctihad*, sayı 54, 14 Şubat 1328, sf. 1221.). İslâmdaki *'kâtilû fî* sebîlillah' ifadesi aslında *'câhidû...'* anlamındadır. Başta Hz. Muhammed olmak üzere Müslümanlar bunu yanlış uygulamıştır. Bu açıdan Abdullah Cevdet'e göre "Gazveler, Sen Bartelmiler hiç de şîme-i muhabbet ve selamet eserleri değildir." (*İctihad*, sayı 144, 1 Mart 1922, sf. 3015); Bir *ictihad* sahibi olarak Abdullah Cevdet'in dini kavramları dilediğince yorumlamasına dair yine bkz. Hanioğlu, "Abdullah Cevdet Bey ve *Fünûn ve Felsefe*", (Abdullah Cevdet), *Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihâları* içinde, yay. hzl. Nevzat H.Yanık-Ali Utku, Konya, 2009, Çizgi Yay., sf. 24-28.

almak durumundadır.[88] Çünkü artık geleneksel haliyle bilinen İslâm, ilerlemeye engel teşkil eder.[89]

– Abdullah Cevdet'in düşünce seyrinde bunun bir ileri aşaması ise "Allah'a inanmayan bir cemiyet pekala ve hatta daha iyi yaşayabilir." şeklini alır.[90] Nitekim sevgi dini olarak Bahâîliği önermesi bununla irtibatlıdır.

Böylece Asyâi kafalarda yer alan din ve geleneksel değerler değiştirilerek onların yerine aydınlanma aklına dayalı bilimsel verilerin mükellefiyetten uzak humanist ahlâk[91] ile sunulması gerçekleşmiş olacaktır. Nitekim topyekün değişim adına yeni adâb-ı muâşeret kuralları ve yeni bir humanist ahlâk anlayışının zamanın Batıcı yayınlarında sıklıkla yer alması tesadüfi değildir.[92]

[88] Kılıçzade Hakkı'ya göre Batı'nın elindeki ulûm ve fünûn, Kur'an'ın açık hakikatleridir. ("Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harp", *İctihad*, sayı 58, 14 Mart 1329, sf. 1281). Aklın hükümleri aynı zamanda şer'in de hükmüdür. (Cevdet, "ŞahzadeŞeyhürreisle Mülakat", *İctihad*, sayı 126, 15 Kanunusani 1330, sf. 450). Cevdet ulûm ve fünûn sayesinde artık yeni bir aşamadan söz ederken sanki Comteu'nun diliyle konuşur gibidir: "Hall olundu sâye-i fende ukûd-i kâinât / Sırr-ı tekvîn ü hayatın âşikârdır bana / Mekteb-i Tıb'ım tabiat mekteb-i feyyâzıdır / Cümle mâfevkü't-tabiat hulyâdır bana/. Bkz. Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, sf. 59; Cevdet, kendisine yöneltilen dinsizlik, Fransız ve İngiliz dostu olduğu ithamına cevaben inandığı dinin ne olduğunu öğrenmek isteyenlerin şu kıtayı okumalarını salık verir: "Mabudum fazilet fikri namazım / Sevmektir her canı aziz muktedir / Kıblem nihayetsiz feza yıldızlar / Tesbihimin altun daneleridir/. bkz. *İctihad*, sayı 173, 1 Kanunusani 1925, sf. 3476.

[89] "Mezheb-i Bahâullah: Din-i Ümem" isimli yazısında Cevdet, Bahaullah'ın ortaya koyduğu dinin bir merhamet ve muhabbet dini olduğunu, İslâm'ın ise şiddet içerdiğini ve insanî merhamete aykırı olduğunu ve Bahailiğin hiçbir şekilde akıl ile mütearız/zıtlık içermediğini belirtir. Kaldı ki, yazının başlığı da artık bütün toplumlara din olarak Bahailiğin tavsiye edildiğini gösterir. bkz. *İctihad*, sayı 144, 1 Mart 1922, sf. 3015-16; Hanioğlu, "Batıcılık" mad., *Tanzimatta Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İst., 1985, İletişim Yay., cilt 5, sf. 1384.

[90] *İctihad*, "Felsefî Tahlil", sayı 342, 1 Nisan 1932, sf. 5690-91. Cevdet bu sütunda "İnsanlar hayvanlardan gelir ve kaderlerinde tanrı olmak vardır." diyen L. Jakoby'nin düşüncesine katıldığını belirtir: "Bir çömlekçinin [bkz.Sâd Sûresi, 38/71-74] çarhından ve elinden çıkmış bir testi olmaktansa muazzam, bidayetsiz, intihasız tabiatın muazzam laboratuarında milyonlarca seneler işlenerek tekamül safhaları geçirmiş mütekemmil bir hayvan olmak daha şerefli değil midir? Kendisi için cehennemler yanan, cennetler bezenen ve bu sözlerle avutulan veya korkutulan bir çocuk derekesinde kalmaktansa mevcûdatın muazzam seyli içinde ezel ve ebed ortasında ümitsiz ve korkusuz ve her halde dik başla ve korkaklığı ve tezellülü istihfaf eden ve ölmeye hazır olan bir yiğit vaz u vekarıyla kanun-ı tabiatın encamını karşılamak elbette şerefli ve izzetlidir. Allah'a inanmayan bir cemiyet pekala ve hatta daha iyi yaşayabilir. Fakat fazilete inanmayan bir cemiyet için rıhlet nakusu çoktan çalınmıştır... Ey insan, sen diğer hayvanlar gibi doğar, büyür, ihtiyarlar, ölürsün. Sen muazzam bir ummandan çıkmış bir damla susun. Su damlasının tekrar denize karışmasından korkacağı olur mu?". Cevdet, "Felsefî Tahlil", *İctihad*, sayı 342, 1 Nisan 1932, sf. 5690-91; Benzer bir düşünce için bkz. L. Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Bahâ Tevfik-Ahmed Nebil, yay. hzl., Kemal Kahramanoğlu-Ali Utku, Konya 2012, Çizgi Felsefe Yay., sf. 525.

[91] Bu konuda bkz. Şükrü Hanioğlu, "II. Meşrutiyet Dönemi 'Garbcılar'ı: Yeni Bir 'Ethic' Yaratma Fikri", *Türkiye Günlüğü*, Mayıs 1989, sayı 2, sf. 23-26.

[92] Hanioğlu, "Batılılaşma" mad., *DİA*, cilt, 5, sf. 151; a.mlf., "Batıcılık", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 5, sf. 1382-88.

Netice

Abdullah Cevdet'in düşünce dünyasında çöküşten kurtulmak amacıyla Batı'yı ileriye taşıdığına inandığı zihniyeti anlama çabası dikkate değerdir. Bu cümleden olarak modern Batı zihniyetinin teşekkülünde yer alan ve kuvveti temin eden modern bilimler ve fennî gelişmeler, hür düşünce ve teşebbüs, tekamülün bir tabiat kanunu olduğu algısı, toplumsal hadiseleri anlayıp çözümlemede mühendis zihniyeti (tabib-i ictimaî) Abdullah Cevdet'in üzerinde çokça durduğu hususlar olmuştur. Batı'yı yakından gören Abdullah Cevdet popüler olarak tanınan Batılı düşünürlerin fikirlerinden hareketle ilerlemeyi temin etmek ve dolayısıyla çöküşten kurtulmak adına onların tezlerini Osmanlı toplumu üzerinde uygulamaya çalışmış,[93] Doğu'dan ve Batı'dan yaptığı çevirilerle ansiklopedist bir tavır içinde felsefî olmakla birlikte daha çok siyasi odaklı amelî bir düşünceyi ön plana çıkarmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Batılılaşma ya da ilerleme yolunda Abdullah Cevdet'in düşüncesi sistemli ve kendi içinde tutarlılığı olan bir yapı olmaktan ziyade, muhtelif düşünürlerden alınan farklı fikrî parçaların bir araya getirilerek eklektik bir düşünce sistemi kurma denemesi olarak görünmektedir.[94] Söz konusu yeni yapıda Batı'nın geldiği düşünsel dönemin bir tezahürü olarak büyük ölçüde metafizikten ve kutsaldan kopmuş akıl anlayışı ve onun felsefî neticeleri, geleneğine büyük ölçüde bağlı olan Osmanlı toplumuna uygulanmaya çalışılmıştır.

Bahâ Tevfik, "bizce felsefe istikbalin ilmidir. Her asırda, her yerde ilim ve fen muayyen bir noktaya ilerleyebilmek ve oradan öteye geçmek arzu ve istidadını göstermiştir. İlim ve fennin geçemediği saha, faraziye ve nazariye sahasıdır ki buna felsefe denir. Şu halde her zaman, dünün felsefesi bugünün ilim ve fenni, yarının ilim ve fenni bugünün felsefesidir."[95] demektedir. Benzer şekilde Abdullah Cevdet Batılılaşma açısından ilim (bilim) ve dini mukayese ederek ilme, dini kudret ifâza

[93] bkz. Hocaoğlu, a.g.m., sf. 230; Hanioğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete Zihniyet Siyaset ve Tarih*, sf. 44-45.

[94] Hilmi Ziya Ülken'e göre II. Meşrutiyet devrindeki pek çok fikir adamı orta seviyede halka hitap eden bir dergi yazarı olmaktan ileri gidememiştir. Şerif Mardin ise bunu Osmanlı'da dinî düşünce dışında felsefenin gemlenmesi sonucu felsefe geleneği olmayan bir toplum için Batı'dan alınan fikirlerin yüzeysel kalması olarak görür ve Türk düşüncesindeki felsefesizliğin köklerini sadece tarihi arka planda değil Batılılaşmaya çalışan Türk Osmanlı toplumunun sosyal yapısal özelliklerinde de arar. Ona göre felsefesizlik, Osmanlı devlet yapısına uyan ve bürokratik yapı olarak meseleleri devletin çıkarına göre değerlendirmekle irtibatlıdır. Temeddün ve terakki kavramlarının başat rol aldığı bir düşünce geleneğindeki durum ise şöyledir: "Bu düşüncenin belirgin özelliklerinden biri kısa vadeli, pratik, devlet için geçerli çözüm yolları aramasıdır. Bu özellik, etkinliğini bugün de devam ettirmektedir. Halkımız arasındaki mantık da bundan farklı değildir. İşe yarayan adam, pratik hal çareleri öneren kişidir. Böylece Türkiye'de felsefesizlik, çağdaş zamanlarda yalınkat bir pragmatizm şeklinde gelişmiştir." Bilgi için bkz. Kafadar, *a.g.e.*, s. 165. Bu sorunun bugün de devam ettiğine dair bilgi için bkz. Teoman Duralı, *Sorun Çağının Anatomisi*, sf. 38-41.

[95] Bahâ Tevfik, *Muhtasar Felsefe*'den (sf. 13) nakleden Hocaoğlu, a.g.m., sf. 232.

etmek gerektiğini ve böylece avâmın ilmi olan dinin, ilim (bilim) seviyesine çıkarılmış olacağını tasarlamıştır ki, böylece E. Renan'ın işaret ettiği üzere her şey akılla bilinmiş ve netice itibarıyla din denen olgu da felsefîleşmiş olsun.[96]

Bunun yanında Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'inin ilk çevirilerinin Abdullah Cevdet eliyle yapıldığı düşünülürse, maddenin ötesinde bir şey olmadığını belirten bu düşünürün spekülatif felsefeye karşı çıkıp din ve felsefenin yerine deney ve gözlem temelli bilimi ileri sürmesi üzerinde durulması gereken bir başka husustur.[97] Böylesi bir bakış açısında bilime duyulan aşırı güven, maddenin sonsuz olduğu fikri ve evrim düşüncesi yanında dinin toplumsal gelişmelere engel olduğu, Batı'nın maddî gelişmişliğini sağlayan bilimden başka bir şeye ihtiyaç duyulmadığı düşüncesi bariz şekilde kendini gösterir.[98] Ancak Osmanlı toplumunda kaba/vülger materyalist bir yapının kabul görmeyeceği ve bunların ancak dini kavramlarla anlatılabileceğini düşünen Abdullah Cevdet buna, Jean Maria Guyau'nun mükellefiyetsiz ve müeyyidesiz bir ahlâk şeklinde metafizikten arındırılmış sevgi temelli[99] humanist ahlâk anlayışını katarak bir tür felsefî temelli ahlâk ve dindarlık anlayışı geliştirmeye çalışmıştır.[100] Nitekim Abdullah Cevdet'in gençlere 'energie' dersleri vermeye çalışması da aynı hedefe dönüktür.[101] Böylece teorik bilginin deney gözleme dayalı

[96] Abdullah Cevdet İslâmî bir rönesans vücuda getirebilmek için Hanioğlu'nun işaret ettiği üzere şu üç yolu takip etmiştir: 1- İslâmî kavramların, (fıkıh usûlünün ortaya koyduğu ictihad anlayışının adeta tersinden uygulanması şeklindeki bir tavırla), modern düşünceyi ifade eden kavramlarla bağdaştırılması; 2- İslâmi humanizmayı temsil eden el-Maarrî, Urfî-i Şirazî, Celaleddin-i Rumî'nin şiirlerinin bazen bağlamlarından uzaklaştırılarak Batılı humanist düşünürler ile aynı safta tutulması gayreti; 3- Hadislerin ve dini liderlerin sözlerinin çağdaş bilimsel tezler ile tefsir edilmesi. Materyalist müctehid böylece bilimsel tezlerin kaynaklarının İslâm'da var olduğunu ortaya koymaya çalışarak yeni bir felsefî doktrin oluşturma gayreti sergilemiştir. bkz. Şükrü Hanioğlu, "Abdullah Cevdet Bey ve *Fünûn ve Felsefe*", (Abdullah Cevdet), *Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihâları* içinde, sf. 21-22; Celal Nuri'nin, Abdullah Cevdet için; "(*İctihad*), sahibinin mutalaasınca bir fikir ve bir *vulgarisation mecmuası* olmak iktiza eder. (...) Bu çirkin hakikatleri Abdullah Cevdet iyi bildiği halde yine sebat etti ve hatta inat etti. İctihadını sırtına yüklendi" şeklindeki eleştirisi acaba bununla mı ilgilidir?, bkz. Celal Nuri, "Abdullah Cevdet'e Dair", *İctihad*, sayı 358, sf. 5892; *İctihad*, sayı 320, 1 Mayıs 1931, sf. 6450.

[97] Hanioğlu, "Felsefesiz Bir Toplumun Felsefe Olmayan Felsefesinin İlmihali", (Louis Büchner), *Madde ve Kuvvet* içinde, çev. Bahâ Tevfik- Ahmed Nebil, yay. hzl., Kemal Kahramanoğlu-Ali Utku, 2012, Konya, Çizgi Yay., sf. 20-22; Abdullah Cevdet'in Madde ve Kuvvet'in çevirisini "Bahâ Tevfik ve Ahmed Nebil beylerin tercüme ve neşretmekte oldukları bu kitap - ki Çingeneceden mâ-adâ her dile tercüme edilmişti- ikinci cildi de meydan-ı istifadeye konuldu. Mutalaa ve mülahaza olunması elzem olan kitaplardan birisine lisanımız yeni mâlik oluyor. Mütercimlerine teşekkür etmeliyiz" ifadeleriyle tebcil eder. bkz. *İctihad*, sayı 29, 15 Ağustos 1327, sf. 823; *İctihad*, sayı 109, 5 Haziran 1330, sf. 168.

[98] Hanioğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete Zihniyet, Siyaset ve Toplum*, sf. 38-39, 41

[99] Hanioğlu, *a.g.e.*, sf. 42.

[100] Bkz. Şükrü Hanioğlu, "Abdullah Cevdet Bey ve *Fünûn ve Felsefe*", (Abdullah Cevdet), *Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihâları* içinde, sf. 25.

[101] [Abdullah] Cevdet, "Gençlerimizi Energieye Davet", *İctihad*, sayı 320, 1 Mayıs 1931, sf. 6439-40. Abdullah Cevdet Batılılaşmayı kızlı erkekli dans etmek, futbol oynamak, emek sarfetmeden zengin olmak, nezahet kurallarını hiçe saymak şeklinde yanlış anlayan gençlerin Batılılaşma şeklinden mustariptir. (bkz. a.g.y., sf. 6443).

olarak elde edilen bilimsel bilgi, pratik bilginin metafizikten arındırılmış bir ahlâka dayanması şeklinde bir ferdî bilinç inşası, ilerlemeyi sağlayacak yeni bir bilgi ve ahlâk anlayışı şeklinde sunulmuştur.[102] Sözü edilen ve Abdullah Cevdet'in hayatının gayesi olan projede geleneksel bilgi anlayışı yerine aklın merkeze alındığı bir bilgi anlayışı, ve modern Batı'nın yeni değerler sistemi öngörülmüştür.[103] Bunun tabiî bir neticesi olarak felsefî bir dindarlık söz konusudur. Bu hususu Abdullah Cevdet'in şu ifadelerinde görmek mümkündür:

> "Biz herkesin dindar olmasını isteriz. Fakat bizim için dindar yalnız o adamdır ki, hakikati arar, hakikati düşünür, hakikati sever. Dindarlığın bu *felsefî* manasıyla herkesin dindar olduğu gün, din hem lahutî hem nasutî müesseselerin en yükseği, en derini, en güzeli olur."[104]

Böylece aydınlanma aklının bir neticesi olarak Batı'nın (daha çok maddî) gelişmişliğini inşa eden zihniyeti Abdullah Cevdet bir ölçüde fark etmiş ancak Batı'yı daha çok popüler ve dış görüntüsüyle değerlendirmekten kendini alamamıştır. Celal Nuri'nin, Abdullah Cevdet'i; 'keyfiyetten ziyade kemiyete itibar eden bir muharrir' diye nitelemesi bir ölçüde bununla ilgilidir.[105]

Batı karşısında Doğu'nun teknik yetersizlik sebebiyle aldığı yenilgiler, geri kalmışlık olarak değerlendirilmiş ve bu bakış açısı tarihten topluma, dini kaynaklardan duygu değerlerine kadar genelleştirilerek toptan Batıcı bir zihniyet inşasına gidilmiştir. Halbuki bütünüyle bir milletin izinden gitmek şeklindeki böyle bir yaklaşım tarzı Mehmet Âkif'in işaret ettiği üzere çoğu kere yok edici (mühlik) bir yapı arz eder.[106] Son dönem Batı düşüncesi kaynaklı sosyoloji, psikoloji, siyaset biliminin verileri doğrultusunda İslâm düşüncesinde yer alan ilimler ve tarihi tecrübe, aydınlanma aklı doğrultusunda dönüşüme tâbi tutulmuş ve bunun tabiî bir neticesi olarak tarihî miras kendisiyle mücadele edilmesi gereken geriletici unsurlar olarak görülmüş ve İslâm âlemi ise Abdullah Cevdet tarafından adeta 'yangın yeri' olarak telakki

[102] Tıbbiye mezunu olan Abdullah Cevdet, Gustave Le Bon'un ictimaî düşüncelerini iktibas ederken mezkûr Fransız düşünürün enerji ve fiziğe dair çalışmalarını sadece haber yapmakla yetinmiş (bkz. *İctihad*, sayı 154, 1 Haziran 1923, sf. 3184-85), ve bu işi bilahere Celal Nuri'ye havale etmiştir. (*İctihad*, sayı 358, sf. 5892).

[103] Bundan böyle Türk'ün yeni bilgi kaynaklarının hurafeden arınmış yeni bir 'hakime-i vicdan' yaratmasını isteyen Abdullah Cevdet'in duygu-değer noktasında sahur davulundan rahatsız olması bu bağlamda değerlendirilebilir. bkz. Cevdet, "Din ve Terbiye-i Vicdaniye", *İctihad*, sayı 197, 1 Şubat 1926, sf. 3862-63; a.mlf., "Sahur Davulu", *İctihad*, sayı 315, 15 Şubat 1931, sf. 5586.

[104] İctihad adına yazılan "Din Dua ve Halk" isimli yazıda artık din dilinin de Türkçe olması talebi vardır. bkz. *İctihad*, sayı 338, 1 Şubat 1932, sf. 5651-52; bu konuda geniş bilgi için bkz. Dücane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet-I*, İst., 1999, Kitabevi Yay., 456 sf; Abdullah Cevdet'in ifadelerinde geçen 'hakikat' kelimesinin geleneksel olarak anlaşılan İslâm anlamındaki hakikat değil Batı bilim zihniyetinin ölçüt alındığı hakikat olduğunu hatırlamak gerekir.

[105] Celal Nuri, "Abdullah Cevdet'e Dair", *İctihad*, sayı 358, sf. 5893.

[106] bkz. Mehmet Âkif, *Safahât*, sf. 173.

edilmiştir. Bunun yanında Batılı popüler düşünürlerin mercî-i taklit gibi takip edilmesi gereken kişiler olarak iktibas edilmesi ise İctihad sahibi Abdullah Cevdet'in ne derece sahih ve özgün olduğu konusunu tartışılır hale getirmektedir.

Meselenin dikkat çekici bir başka yönü ise üzerinde tartışılan kavramların, tarihi seyir içinde Batı toplumu ve Batı düşünce dünyasının ürünü olarak vücut bulan kavramlar olduğu ve fakat mezkûr kavramların Osmanlı toplumuna uyarlanarak tartışılıyor olmasıdır.[107] Bu da tartışılan konular üzerinde tarihsel bilgi ve uzmanlığın olmaması hatta tartışılan bazı kavramların artık tedavülden kalkmış olması hasebiyle Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin işaret ettiği üzere sığlığı, tutarsızlığı ve dogmatikliği beraberinde getirmiştir.[108] Bu bakış açısı çerçevesinde Abdullah Cevdet'in, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında siyaset yapıcılarla yakınlığı dikkate alınırsa onun Batıcılık düşüncesi, çağdaş Türk düşüncesinin seyrini anlamada yol gösterici bir muhteva özelliği taşır.[109]

Aynı şekilde geçmişin köhne, karanlık, geri bırakıcı; istikbâlin ise aydınlık, faydalı, iyi olduğu şeklindeki bir tarih algısının İslâm düşünce geleneğinde yeri yokken bunun modern Batı düşüncesinden mülhem olması, kuvveti temin açısından terakki kavramına sihirli bir anlam atfedilmesi, toplumu kalkındıracak kaynağın ise bütünüyle Batı'nın modern düşünce ve yaşam tarzı olarak sunulması kaçınılmaz olarak düşünce planında aydın-halk çatışmasını beraberinde getirmiş, bu da aydınından mahrum kalan halkın kendi içine hatta ötekinde olan faydalı şeylere bile bir ölçüde kendini kapatmasına sebebiyet vermiştir.[110]

Abdullah Cevdet'in Batıcılık düşüncesinde müeyyideden (buna metafizik bağlamından da diyebiliriz) arındırılan ahlâk algısının yine Batılı düşünürlerden mülhem olması, aynı şekilde modern insan tipinin inşasında humanist bir ahlâka kaynak olması itibarıyla aydınlanma aklının merkeze alınması üzerinde durulması gereken bir başka husustur. Terk edilmek/yıkılmak istenen âlem tasavvuru yerine acaba ondan daha fazla güç kazandıran bir sistem mi teklif edilmiştir yoksa yapılan iş sadece bir kompleks olarak kendi tarihinden kaçış (redd-i miras), geçmişi köhneleştirme şeklinde mi tezahür etmiştir sorusu da sorulmalıdır. Batılılaşmayı kaçınılmaz bir

[107] Osmanlı materyalistlerinin Batılılaştırıcı düşüncelerine dair genel bir eleştiri için bkz. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fende Maddîyyûn Meslek-i Dalâleti*, yay. hzl. Erdoğan Erbay-Ali Utku, Konya, 2012, Çizgi Yay., sf. 123-130; Emin Feyzi, İlim ve İrade -*Maddîyyûn Mezhebinin Reddini Muhtevidir*-, yay. hzl. Ali Utku-Uğur Köroğlu, Konya, 2012, Çizgi Yay., sf. 157.

[108] bkz. Şehbenderzâde, *a.g.e.*, sf. 174-179.

[109] Hanioğlu, "Felsefesiz Bir Toplumun Felsefe Olmayan Felsefesinin İlmihali", (Louis Büchner), *Madde ve Kuvvet* içinde, sf. 31.

[110] bkz. Mehmet Âkif, *Safahât*, sf. 171: "Açılıp gitgide artık iki hizbin arası / Pek tabiî olarak geldi nizâm sırası / (...) Öyle müdhiş ki husûmet: Mütefekkir tabaka / Her ne söylerse fenâ gelmede artık halka /(...) Mütefekkir geçinenlerdeki taşkınlıktan / Geldi efkâr-ı umûmiyyeye mühlik bir zan / 'Bu fesâdın başı hep fen okumaktır' dediler / Onu mahvetmeye kalkıştılar artık bu sefer/ Niye ilmin adı yok koskoca millette bugün? / Çünkü efkâr-ı umûmiyye aleyhinde bütün.

olgu olarak telakki eden Abdullah Cevdet'in yeni ahlâk önerisinde kutsal bir kaynağı değil insanı merkeze alması modernist fikriyâtın bir neticesidir. Ancak ahlâk açısından müeyyideden azade olan fertlerin diğer eylemlerinde de başıboşluğa düşme riskinin her zaman mümkün olduğu açıktır.[111]

Batı'nın teknik sahada üstünlük sağlaması aynı zamanda onun düşünce ve değerler dünyasında da üstün olarak görülmesine; buna mukabil Doğu'nun teknik sahadaki zaafı onun her alanda geri kalmış olduğu şeklinde bir ön kabule zemin hazırlamıştır. Bu ön kabul ile Abdullah Cevdet, hayatının gayesi olan ve neredeyse bütün ömrünü dolduran Batılılaşma konusunda önde gelen bir şahsiyet olmuştur. Bu bağlamda dinî verileri, bilimin verileri ile bağdaştırma adına -klasik manada herhangi bir usûle bağlı kalmaksızın- modernist bakış açısıyla yorumlamaya (ictihad) gitmiş, bu hususta pozitivist-materyalist düşünürler ile aydınlanma aklını kendine kaynak edinmiştir. Kavramsal bir sistem kurmaktan ziyade zamanın acil ihtiyaçlarına çözüm bulmak adına yaptığı ictihadlar hem sıkı dokunmuş bir fikrî mimarî konumu arz etmekten uzak düşmüş hem de popüler bir iktibas ürünü olmaktan öteye geçememiştir kanaatindeyiz. Abdullah Cevdet, her ne kadar oldukça idealist bir tez olarak moderniteye uygun bir İslâm anlayışı, felsefî manada dindar bir şahsiyet tipi ortaya koymaya çalışmış ise de bunun temelsiz ve tutarsız, aynı zamanda cüretkâr bir girişim olduğu aşikardır. Abdullah Cevdet'in tuttuğu yolda hayâl-i inkisâra uğramasını[112] ve Osmanlı'nın son döneminden itibaren felsefedeki köksüzlüğümüzün[113] seyrini bir ölçüde sözü edilen yönelimlerde arayabiliriz.

KAYNAKLAR

Abdullah Cevdet, "Tahkikât-ı İlmiye", *İctihad*, sayı 1, 1 Eylül 1904, sf. 16.
——, "Rusya Müslümanları", *İctihad*, sayı 4, Mart 1905, sf. 6-11.
——, "Fas Hükûmet-i İslâmiyesinin İnkırazı", *İctihad*, sayı 5, Nisan 1905, sf. 70-72.
——, "Veraset-i Saltanat Meselesi", *İctihad*, sayı 6, Mayıs 1905, sf. 83-90.
——, "Doktor Gustave le Bon", *İctihad*, sayı 8, Haziran 1905, sf. 118-121.

[111] Nitekim Abdullah Cevdet, çalışmaksızın zengin olmak isteyen gençleri tenkit için; "Bir lağım temizleyen işçi bence sırma işleyen, pırlanta yontan işçi kadar temiz ve muhteremdir." der. Bununla birlikte onun, mebus olmak ve ayda 400 lira kazanabilmek için kimi gençlerin sağa sola yüz suyu dökmelerine gerek olmadığını söylemesi üzerine gencin birinden aldığı cevap müeyyidesiz ahlâkın, fertlere ne gibi bir dünya görüşü kazandırabileceğine de işaret eder niteliktedir: "Evet, ben de ayda 400 lira kazanabilirim fakat it gibi çalışmak gerekir!" bkz. Cevdet, "Gençlerimizi Energieye Davet", *İctihad*, sayı 320, 1 Mayıs 1931, sf. 6439-40.

[112] bkz. Peyami Safa'nın, Cumhuriyet'le birlikte asrîliğin geldiğini ve *İctihad*'ın işinin bittiğini ifade etmesi Cevdet, "İşimiz Bitmemiştir" yazısıyla cevap vermiş, ancak 'effemine' ve idealsiz Türk gençlerinden, ahlâka duyarsızlığın ve bolca eğlencenin olduğu Türk Ocakları'ndaki faaliyetlerden, ev hanımlığı ve babalıktan nefret eden insan yığınlarından şikayet etmekten kendini alamamıştır. bkz. *İctihad*, sayı 351, 15 Ağustos 1932, sf. 5779-5784.

[113] bkz. Duralı, *Sorun Çağının Anatomisi*, der. ve yay. hzl. M. Sabri Genç, sf. 38-43.

——, "Ruhûl-akvâm Ünvanlı Eser-i Mühimmin Mukaddime ve Medhali", *İctihad*, sayı 2, Kanunusani 1905, sf. 1-2.
——, "Mısır'da Necmü't-terakkî-i İslâmî Medresesi", *İctihad*, sayı 1 [13], Temmuz Ağustos 1908, sf. 16-17.
——, "Umum Müslümanlar Konferansı", *İctihad*, sayı 4 [16], Eylül 1907, sf. 287.
——, "Cihan-ı İslâma Dair", *İctihad*, sayı 26, 1 Temmuz 1327, sf. 761-767.
——, "Mazlum Olmak Zalim Olmak Demektir", *İctihad*, sayı 27, 15 Temmuz 1327, sf. 786-788.
——, "Tesettür Meselesi", *İctihad*, sayı 29, 15 Ağustos 1327, sf. 809-811.
——, "Kapış Politikası", *İctihad*, sayı 32, 1 Teşrinievvel 1327, sf. 855-859.
——, "Yaşamak Korkusu", *İctihad*, sayı 35, 15 Teşrinisani 1327, sf. 911-915.
——, "İman İman", *İctihad*, sayı 48, 1 Haziran 1328, sf. 1117-119.
——, "Mutmain Değilim", *İctihad*, sayı 52, 31 Kanunusani 1328, sf. 1175-177.
——, "Şehzade Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakât", *İctihad*, sayı 57, 7 Mart 1329, sf. 1255-1257.
——," Kastamonu Kurûn-ı Vüstâ", *İctihad*, sayı 58, 14 Mart 1329, sf. 1271-1274.
——, "Softalığa Dair", *İctihad*, sayı 60, 4 Nisan 1329, sf. 1303-1306.
——, "İslâm'ın Tekâmül-i Dînîsi", *İctihad*, sayı 76, 15 Ağustos 1329, sf. 1673-1675.
——, "Şîme-i Muhabbet", *İctihad*, no 89, sf. 1979-1984.
——, "İran Nereye Gidiyorsun?", *İştihad* [ictihad], sayı 106, 15 Mayıs 1330, sf. 105-108.
——, "İnkilab Şehrayini", İştihad [*İctihad*], sayı 114, 10 Temmuz 1330, sf. 257-259.
——, "Şehzade Şeyhürreis Efendiyle Mülakat", *İctihad*, sayı 126, 15 Kanunusani 1330, sf. 447-451.
——, "Rahip Jean Melye", *İctihad*, sayı 127, 30 Kanunusani 1330, sf. 468-471.
——, "Mezheb-i Bahaullah: Din-i Ümem", *İctihad*, sayı 144, 1 Mart 1922, sf. 3015-3017.
——, "Tarihten Bir Sayfa-i Hûnîn: Sen Bartelmi", *İctihad*, sayı 147, 15 Nisan 1922, sf. 3069-3073.
——, "Dumlupınar- Gazi Mustafa Kemal Paşa", *İctihad*, sayı 170, 1 Teşrinievvel 1924, sf. 3429-3431.
——, "Maziyi Yaşatmak Gayreti", *İctihad*, sayı 175, 1 Mart 1925, sf. 3509-3411.
——, "Din ve Terbiye-i Vicdaniye", *İctihad*, sayı 197, 1 Şubat 1926, sf. 3861-3863.
——, "Latin Harfleri Hakkında", *İctihad*, sayı 204, 16 Mayıs 1925, sf. 3973-75.
——, "Kanun-ı Medeni ve Adliye Vekilimiz", *İctihad*, sayı 204, 1 Haziran 1925, sf. 3989-3992.
——, "Bize Lazım Olan Felsefe", *İctihad*, sayı 327, 15 Ağustos 1931, sf. 5523-5524.
——, "Tayyare Donanması", *İctihad*, 238, 15 Teşrinievvel 1927, sf. 4560-4562.
——, "Felsefî Tahlil", *İctihad*, sayı 342, 1 Nisan 1932, sf. 5690-5691.
——, "Gençlerimizi Energieye Davet", *İctihad*, sayı 320, 1 Mayıs 1931, sf. 6439-6443
——, "Din, Dua ve Halk", *İctihad*, sayı 338, 1 Şubat 1932, sf. 5651-5653.
Bakar, Osman, *Classification of Knowledge in Islam*, United Kingdom, 1998.
Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. hzl., Ahmet Kuyaş, İst., 2002, II. bsm., YKY.
Bulut, Yücel, "Osmanlıdan Cumhuriyete Pozitivizm, Terakki ve Batılılaşma Meselelerine Dair", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi -İlerleme Özel Sayısı-*, sayı 19, 2009/2, sf. 151-166.
Celal Nuri, "Abdullah Cevdet'e Dair", *İctihad*, sayı 358, sf. 5892-5893.
Cevizci, Ahmet, "Bacon, Francis" mad., *Felsefe Sözlüğü*, İst. 1999, III. Bsm, Paradigma Yay., sf. 96-97.
Deniz, Faruk, "Osmanlı-Türkiye Batılılaşmasının Kararsızlığı: Köhne Geçmiş Şanlı Gele-

cek", *Dîvân*, 2005/2, sayı 19, sf. 61-115.
Doğan, Atila, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İst., 2006, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
Doktor Cemil, *-Evlâd ve Ahfâda Yadigâr- Mahşerde Bir Hutbe*, İst. 1331, Matbaa-i İctihad, II.bsm.
Duralı, Ş. Teoman, *Çağdaş Küresel Medeniyet*, İst., 2000, Dergah Yay.
——, *Sorun Çağının Anatomisi*, yay. hzl. M. Sabri Genç, İst., 2009, Şule Yay.
Emin Feyzi, *İlim ve İrade -Maddiyyûn Mezhebinin Reddini Muhtevidir-*, yay. hzl. Ali Utku-Uğur Köroğlu, Konya, 2012, Çizgi Yay.
Ersoy, Mehmet Âkif, *Safahât*, hzl. M. Ertuğrul Düzdağ, İst. 1991, İz Yay.
Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İst. 1998, 9.bsm., Remzi Yay.
Günenç, Mehmet, "Modern Aklın Özerkliği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 23, sf. 59-74.
Hanioğlu, Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İst. 1981, Üçdal Neşr.
——, *Osmanlıdan Cumhuriyete Zihniyet Siyaset ve Tarih*, İst., 2006, Bağlam Yay.
——, "Abdullah Cevdet Bey ve *Fünûn ve Felsefe*", (Abdullah Cevdet), *Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihâları* içinde, yay. hzl. Nevzat H.Yanık-Ali Utku, Konya, 2009, Çizgi Yay., sf. 11-29.
——, "Felsefesiz Bir Toplumun Felsefe Olmayan Felsefesinin İlmihali: Madde ve Kuvvet", Louis Büchner, *Madde ve Kuvvet* içinde, çev. Bahâ Tevfik-Ahmed Nebil, yay. hzl., Kemal Kahramanoğlu, Ali Utku, Konya, 2012, Çizgi Felsefe Yay., sf. 19-33.
——, "II. Meşrutiyet Dönemi 'Garbcılar'ı: Yeni Bir 'Ethic' Yaratma Fikri", *Türkiye Günlüğü*, Mayıs 1989, sayı 2, sf. 23-26.
——, "Batılılaşma" mad., *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, cilt, 5, sf. 148-152.
——, "Batıcılık" mad.,*Tanzimatta Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İst., 1985, İletişim Yay., cilt 5, sf. 1382-1388.
Hocaoğlu, Durmuş, "19. yy. Sonu ve 20. Yüzyıl Başları Osmanlı Türk Düşüncesinde Ateistik ve Fideistik Pozitivizm ve Siyantizme Bir Örnek Olmak Üzere İki Farklı Kozmos Anlayışı", *Yeni Türkiye*, yıl 6, sayı 33, Mayıs Haziran 2000, sf. 228-245.
İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, Arba Yay., İst., 1987
Kafadar, Osman, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İst., 2000, İz Yay.
Kara, İsmail, *Din ile Modernleşme Arasında*, İst., 2003, Dergah Yay.
——, "Yeni Zamanların İki Muhataralı Kavramı: Islah ve Taklid", *İslâm, Gelenek ve Yenileşme içinde*, İst., 1996, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., sf. 121-127.
Karabıyık Barbarosoğlu, Fatma, *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet*, İst. 1995, İz Yay.
Karaböcek, Can, "Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da 'Felsefenin Sefaleti'", *Kutadgubilig*, sayı 22, sf. 159-172.
Karakuş, Rahmi, *-1908-1933 Türkiye'de Felsefenin Kavranışı ve Bu Kavranışta Dinin Konumu- Felsefe Serüvenimiz*, İst. (ts), Seyran Yay.
Kavak, Özgür, *Modern İslâm Hukuk Düşüncesi - Reşit Rıza Örneği-*, İst. 2011, Klasik Yay.
Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", *İctihad*, sayı 55, 21 Şubat 1328, sf. 1226-28; a.g.m., sayı 57, 7 Mart 1329, sf. 1261-1264.
Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, 2002, Hece Yay.
[Muhammed Ghuri], *Müslümanlar Uyanın: İkâz-ı Müslim -Fuzalây-ı İslâmdan Bir Zâtın 1903 Tarihinde Kaleme Aldığı Eserden Mütercemdir-*, çev. Abdullah Cevdet, Matbaa-i İctihad, Mısır, (ts).
Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri-1*, hzl. İsmail Kara, Nergis Yılmaz Aydoğdu- İst., 2005, Dergah Yay.

Nasr, Seyyid Hüseyin, *Bilgi ve Kutsal*, çev. Yusuf Yazar, İst. 1999, İz Yay.
Sarıkaya, Yaşar, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, 1999, sf. 23-39.
Skirbekk, Gunnar-Gilje, Nils, *Antik Yunandan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, çev. Emrah Akbaş, Şule Mutlu, İst., (ts), Üniversite Kitabevi.
Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, yay. hzl. E. Erbay - A. Utku, Konya, 2012, Çizgi Yay.
Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İst. 1998, Ülken Yay.
——, *Türk Tefekkürü Tarihi*, İst., 2004, YKY.